

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MICHAEL HARDT VE ANTONİO NEGRİ'NİN ÖZNE
TEORİSİ: SINIFTAN
ÇOKLUK'A**

**CEYHUN TEMELLİ
10716003**

**TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. ASLI DALDAL**

**İSTANBUL
2019**

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MICHAEL HARDT VE ANTONİO NEGRİ'NİN
ÖZNE TEORİSİ: SINIFTAN
ÇOKLUK'A**

**CEYHUN TEMELLİ
10716003**

**TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. ASLI DALDAL**

**İSTANBUL
2019**

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ ANA BİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MICHAEL HARDT VE ANTONİO NEGRİ'NİN ÖZNE
TEORİSİ: SINIFTAN
ÇOKLUK'A

CEYHUN TEMELLİ
10716003

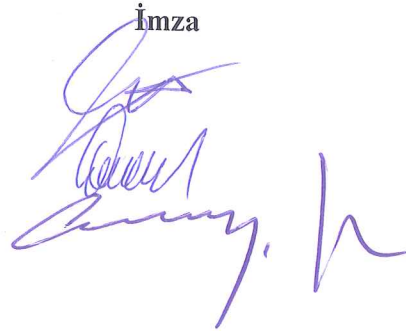
Tezin Enstitüye Verildiği Tarih:

Tezin Savunulduğu Tarih: 10 Haziran 2019

Tez Oy Birliği / ~~Oy Çokluğu~~ ile Başarılı Bulunmuştur

	Unvan Ad Soyad
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Aslı Daldal
Jüri Üyeleri	: Prof. Dr. Ömer Çaha Prof. Dr. Cengiz Çağla

İmza

İSTANBUL
HAZİRAN 2019

ÖZ

MICHAEL HARDT VE ANTONIO NEGRI'NİN ÖZNE TEORİSİ: SINIFTAN ÇOKLUK'A

Ceyhun Temelli
Haziran, 2019

Bu çalışmada Michael Hardt ve Antonio Negri'nin özne teorisine odaklanılmaktadır. Negri'nin erken döneminde mensubu olduğu İtalyan operaismo politik ve teorik hareketinden itibaren özne teorisinin gelişiminin izleri takip edilerek, söz konusu kuramsal pozisyonun analitik bir haritasının çıkarılması hedeflenmektedir. Hardt ve Negri'nin özne teorisinin sunduğu projeksiyonunun küreselleşme çağında toplumsal ve sınıfsal hareketlerin dinamiklerini anlamak için teorik düzeyde ne kadar tutarlı ve anlamlı olduğu sorusu, çalışmanın esas motivasyonunu oluşturmaktadır.

Çalışmada kurgulandığı haliyle, Hardt ve Negri'nin özne teorisi, 1970'li yıllardan itibaren ortaya çıkan üç teorik ve politik gelişmenin etkisini taşımaktadır. Bunlardan ilki, çağdaş radikal hareketlerin hareketlerin gelişimi, ikincisi solun teorik krizi ve postmodern söylemin çağdaş eleştirel teoriye sirayeti ve üçüncüsü ise enformasyonel kapitalizm anlatısı ile ilgilidir. Çokluk kavramı, bu üç gelişmenin izlerini taşımaktadır. Bu üç gelişmenin dışında Hardt ve Negri'nin entelektüel üretimi ile Negri'nin erken döneminde türettiği muhtelif kavramlar arasında belirgin bir süreklilik gözlemek mümkündür. Örneğin erken döneminin toplumsal işçi kavramı ile geç döneminin maddi olmayan emek kavramı, üretimin artık toplumsal olduğu ve emeğin bilişsel niteliğinin arttığı iddiasıyla ortaklaşmaktadır.

Nihayetinde söz konusu entelektüel üretim, farklı disiplinlerden gelen kavramların aynı potada eritildiği teori-yoğun bir kavramsal inşaya işaret etmektedir. Bu yönüyle kavramlar yine kavramlara referansla açıklanmakta ve bu durumla paralel olarak da ampirik yönü oldukça zayıf kalmaktadır. Son kerte de Hardt ve Negri ilhamını gerçeklerden değil teorilerden almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çokluk, Yeni Toplumsal Hareketler, Küreselleşme, İmparatorluk, Toplumsal İşçi, Maddi Olmayan Emek, Müşterekler Siyaseti.

ABSTRACT

MICHAEL HARDT AND ANTONIO NEGRI'S THEORY OF SUBJECT: FROM CLASS TO THE MULTITUDE

Ceyhun Temelli

June, 2019

In this study we focus on Michael Hardt and Antonio Negri's theory of subject. Beginning from the Italian operaismo political and theoretical movement that Negri was a member of in his early period, we aim to analytically map the theoretical position in question by tracking the development of the theory of subject. The question as to how much the projection that Hardt and Negri's theory of subject presents is theoretically consistent and meaningful in order to understand the dynamics of the social and class-based movements in the global age constitutes the basic motivation of the study.

As it is built in this study, Hardt and Negri's theory of subject carries the influence of three theoretical and political developments that emerged from the 1970s. The first of these is the development of the contemporary radical movements, the second is the theoretical crisis of the left and the spread of the postmodern discourse to the contemporary critical theory, and the third is about the narrative of informational capitalism. The concept of multitude bears the traces of these three developments. Except these three developments, it is possible to observe a distinct continuity between Hardt and Negri's intellectual production and several concepts that Negri reproduced in his early period. For example the concept of social worker in his early period and the concept of immaterial labor in his late period share commonalities with the argument that production was now social and that the cognitive quality of labor increased.

Eventually the intellectual production in question indicates a theory-intensive conceptual construction in which concepts coming from different disciplines are melted in a pot. From this aspect the concepts are explained by reference to concepts also, and parallel to this situation its empirical aspect remains quite weak. In the last instance Hardt and Negri take their inspiration not from realities but from theories.

Key Words: Multitude, New Social Movements, Globalization, Empire, Social Worker, Immaterial Labor, The Politics Of Common.

ÖN SÖZ

Bu çalışma uzun ve zorlu bir sürecin ürünüdür. Öncelikle bu süreci nihayete erdirmemi kolaylaştıran tez danışmanım Doç. Dr. Aslı Daldal'a müteşekkirim.

Her çalışmanın olduğu gibi, bu çalışmanın da metin boyunca ismi geçmeyen gizli bir kahramanı bulunmaktadır. Eşim Zeynep, süreç boyunca karşılaştığım zorluklarla yüzleşebilmem ve bu zorlukları aşabilmem için bana hep destek oldu. Sonsuz desteği için teşekkür ederim.

İstanbul; Haziran, 2019

Ceyhun Temelli

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
1. GİRİŞ	1
2. ÇOKLUK TEORİSİNİN KAYNAKLARI	6
2.1. 1968'in Mirası ve Çağdaş Radikal Hareketler.....	11
2.2. Solun Krizi ve Postmodernizm	17
2.3. Enformasyonel ya da Bilişsel Kapitalizm	22
3. ERKEN DÖNEM ANTONİO NEGRI	26
3.1. Operaismo dan Otonomiye	27
3.2. Kitle sel İşçiden Toplumsal İşçiye	34
4. HARDT VE NEGRI'NİN ANTAGONİST ÖZNESİ: ÇOKLUK	40
4.1. İmparatorluğu Haritalandırmak.....	42
4.2. Kavram Olarak Çokluk	53
4.3. Maddi Olmayan Emek Teorisi	58
4.4. Ortak Varoluş ya da Müşterekler Siyaseti	67
5. SONUÇ	77
KAYNAKÇA	82
ÖZ GEÇMİŞ	89

1. GİRİŞ

Bu tezin temel amacı, Michael Hardt ve Antonio Negri'nin ortak çalışmalarında küresel iktidar aygıtı olarak tanımlanan imparatorluğa karşı direnişin öznesi olarak tarif edilen çokluk teorisinin eleştirel bir incelemeye tabi tutulmasıdır. Negri'nin erken dönem çalışmalarından itibaren özne kuramının gelişimi izlenerek, bu kuramsal pozisyonun analitik bir haritasının çıkarılması hedeflenmektedir. Dolayısıyla 1960'lı yılları takip eden yirmi yıllık süreçte İtalyan parlamento dışı solunda özgün bir uğrağı temsil eden ve Negri'nin de mensubu olduğu operaismo politik ve teorik hareketinden itibaren Negri'nin -ve Hardt'ın- özne düşüncesinin gelişiminin izleri takip edilecektir. Söz konusu özne teorisinin sunduğu projeksiyonun küreselleşme çağında toplumsal ve sınıfsal hareketlerin dinamiklerini anlamak için teorik düzeyde ne kadar tutarlı ve anlamlı olduğu sorusu çalışmanın temel motivasyonunu oluşturmaktadır.

Postmodern söylemin politik teorisinin gündeminin merkezine yerleştirdiğı çoğulluk, tekillik, indirgenemezlik gibi kavramlar ile tanımlanan çokluk teorisi, Marksist teorisinin kadim öznesi konumunda bulunan endüstriyel işçi sınıfının, 1970'li yıllardan itibaren kapitalizmin yapısal dönüşümü ile birlikte özneyi anlamlandırabilmek için yeterli bir analiz birimi olmadığı varsayımına dayanmaktadır. Bu varsayıma göre Marksizm'in işçi sınıfını merkezine alan özne ufku, küreselleşme çağının antagonist ruhunu yakalayamamakta ve öznenin çoğul, tekil ve indirgenemez potansiyeline karşı kör olması itibarıyla yapısal olarak özcü ve arkaik bir pozisyonu temsil etmektedir.

Hardt ve Negri'nin varsayımına göre -Marx'ın endüstriyel işçi sınıfına 19. yüzyılın ortalarında küresel emek kompozisyonunda nicelik itibarıyla tali bir konumda bulunmasına rağmen nitelik itibarıyla kıymet atfetmesine benzer bir şekilde- maddi olmayan emek -ya da biyopolitik emek- olarak tanımlanan emek figürü çağımızın hegemonik emek biçimini oluşturmaktadır. Endüstriyel işçi sınıfının 19. yüzyılın ortalarından itibaren diğer emek biçimlerine bir eğilim dayatmasına benzer bir şekilde, maddi olmayan emek de postmodern kapitalizm çağında diğer emek

biçimlerine bir eğilim dayatmaktadır. Bu varsayıma göre maddi olmayan emek; endüstriyel, tarımsal ve bunlar gibi farklı emek biçimlerini kendi özelliklerine göre dönüştürmektedir.

Çokluğun tekilliklerin indirgenemez çoğulluğu olarak ifade edilen heterojen yapısını ortak bir paydada birleştiren de maddi olmayan emeğin üretiminin ortaklığa, iletişime ve enformasyona dayandığı argümanıdır. Buradaki kritik nokta maddi olmayan emeğin üretiminin spesifik karakteri ile ilgilidir; Hardt ve Negri değerin toplumsal olarak üretildiği -dolayısıyla da öznenin tüm topluma yayıldığı- argümanına bu spesifik karakter ile ulaşmaktadır.

Zira bu varsayıma göre maddi olmayan emeğin enformasyona dayalı üretiminin alameti farikası toplumsal olmasıdır; bu emek biçiminde hayatın kendisi işe koşulmaktadır. Ortak varoluş -ya da müşterek- kavramı da burada ortaya çıkmaktadır; zira Hardt ve Negri, maddi olmayan emeğin üretiminin müşterek bir zeminde meydana geldiği kanaatindedir; bu kanaate göre söz konusu zemin üretici tekilliklerden mülhem çoklukta işbirliği, ortaklık ve iletişim gibi öznellikler yaratma potansiyeline sahiptir.

Dolayısıyla üretimin ve değerin endüstriyel çağın fabrikasının duvarlarını aşarak zamansal ve mekansal açıdan tüm hayata ve topluma yayıldığı fikri ile temellenen maddi olmayan emek, sınırları oldukça muğlak ve heterojen bir mahiyette kavranan çokluk içerisinde neredeyse tüm toplumsal aktörlerin çoğulluk, indirgenemezlik ve tekillik temelinde özneleştiği fikrinin kapısını aralamakta ve çokluğun kurucu yapısını oluşturmaktadır.

Bu özne teorisi, her ne kadar Hardt ve Negri'nin ortak çalışmalarının ürünü olsa da, Negri'nin erken döneminde bir teorisyen olarak içerisinde bulunduğu İtalyan operaismo hareketinin kavramsal üretimiyle pek çok ortak karakteristiğe sahiptir. Dolayısıyla Negri'nin erken döneminde mensubu olduğu İtalyan operaismo hareketinin kavramsal üretimi, Hardt ve Negri'nin çokluk projesini anlamlandırabilmek için büyük önem taşımaktadır.

Örneğin Negri'nin 1970'li yıllarda entelektüel üretiminin odak noktasını oluşturan toplumsal işçi kavramı ile geç dönem çalışmalarının maddi olmayan emeği arasında belirgin bir süreklilik tespit etmek mümkündür. Her iki emek figürünün de merkezi özelliği enformasyon ve iletişimdir; emeğin zamanı tüm hayatı, mekanı da tüm

toplumu kapsamaktadır. Yapı ve özne arasındaki ilişkiye dair operaismo içerisinde türetilen yöntem Negri'nin Hardt ile ortak çalışmalarında da varlığını hissettirmektedir. Bu yöntem egemenlik yapılarının kurumsal mimarisini eyleyen öznenin mücadelesine bir yanıt olduğu fikrine dayanmakta, öznenin kurucu gücüne dikkat çekmektedir. Ayrıca gerçek boyunduruk kavramı ile tanımlanan kapitalist tahakkümün ve dolayısıyla üretimin endüstriyel fabrikanın duvarlarını aşarak tüm toplumsal alana yayıldığı -paralel olarak da sınıfın toplumsallaştığı- fikri, operaismo ile Hardt ve Negri'nin teorik üretimini birbirine bağlayan bir diğer ortak karakteristiği ifade etmektedir. Zira Hardt ve Negri'yi İtalyan deneyimi ile belirgin bir süreklilik içerisinde okuyarak "postoperaismo" olarak kategorileştiren çalışmalar literatürde mevcuttur.

Metnin genel organizasyonu -giriş ve sonuç bölümleri dışarıda bırakılırsa- üç ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler kronolojik bir dönemleştirme girişiminden ziyade birbirleriyle bağlamsal olarak ilişkili bölümler olarak okunabilir. İlk bölüm Hardt ve Negri'nin özne düşüncesinin kaynakları, ikinci bölüm Negri'nin erken dönemi, üçüncü bölüm küresel emperyal aygıtı tanımlayan imparatorluk ve antagonist özneyi ifade eden çokluk ile ilgilidir.

Girişin ardından gelen ilk bölümün gündemini Hardt ve Negri'nin antagonist özne olarak kavramsallaştırdığı çokluk argümanının hangi teorik ve politik kaynaklardan beslendiğine dair bir düşünme girişimi oluşturmaktadır. 1970'li yıllardan itibaren ortaya çıkan ve birbirleriyle ilişkili olan üç gelişmenin bu teorinin kurucu sacayaklarını oluşturduğu söylenebilir.

Bu gelişmelerden ilki sembolik bir milat olarak 1968 hareketi ve bu milattan sonra yeni toplumsal hareketler; daha sonraki süreçte de antikapitalist hareket olarak bilinen toplumsal hareket deneyiminin gelişimiyle ilgilidir. Bu toplumsal hareket deneyimi Marksist sınıf teorisinin yabancı olduğu çoğul bir eylem ufkunu harekete geçirmiştir. Hardt ve Negri'nin çokluk teorisinin bu gündemi yakalama iddiasında olduğu söylenebilir.

İkinci gelişme 1970'li yıllarda fordist birikim rejiminin krizi ve sonrasında kapitalizmin yeniden yapılandırılmasına ilişkindir. Bu krizden sonra ortaya çıkan kapitalist rasyonalite, "sanayi sonrası toplum", "enformasyon toplumu" ya da "postfordist kapitalizm" gibi farklı dinamiklerin altını çizen muhtelif kavramlarla

açıklanmaktadır. Hardt ve Negri kapitalizmin söz konusu dönüşümünün enformasyona ya da bilgiye dayalı içeriğine paradigmatik bir kıymet atfetmekte; çokluğun kurucu yapısını oluşturan maddi olmayan emeği de kapitalizmin bilişsel evresinin özgürleştirici potansiyeli ile tanımlamaktadır.

Üçüncü gelişme ise yüzyılın son çeyreğinde sola sirayet eden yenilgi ruhu ve bu ruhla ilgili olarak çağdaş eleştirel teorilerin dilinde eklektizmin karakteristik bir özellik haline gelmesi ile ilgilidir. Hardt ve Negri de bu durumdan azade değildir; çalışmaları Spinoza'dan Marx'a ve oradan da postmodern teoriye kadar geniş bir referans listesine sahiptir. Nihayetinde tekilliklerin indirgenemezliği vurgusunu radikalleştiren ve öznelerin çoğulluğu ekseninde kurgulanmış bir siyaset ufkuna sahip olan postmodern teorinin, çoğul tekilliklerin indirgenemezliği lehine olan kavramsal katkısı ile çokluk fikrinin teorik altyapısını sağladığı söylenebilir.

İkinci bölüm ise Negri'nin 1960'lı yılları takip eden yirmi yıllık süreçte mensubu olduğu İtalyan operaismo politik ve teorik hareketinin genel kavramsal repertuarına ve Negri'nin erken döneminin antagonist öznesi olan toplumsal işçi kavramına odaklanmaktadır. Hardt ve Negri'nin teorik üretimi ile operaismo arasında bir süreklilik olduğu daha önce söylenmişti. Bu bölüm söz konusu sürekliliğin izini sürme amacındadır. Ayrıca operaismo hareketinin ve Negri'nin söz konusu dönemdeki teorik ve politik üretiminin son derece zengin bir içeriğe sahip olduğu ve bölümün haddini aşmayarak sadece genel söylemi yakalama çabasında olduğu da not edilmelidir.

Nihayetinde üçüncü bölüm ise Hardt ve Negri'nin küresel emperyal aygıtı tanımlayan imparatorluk ve küresel kapitalizmin antagonist öznesi olan çokluk kavramı hakkındadır. Bu bölümün ilk alt bölümü imparatorluk kavramıyla, diğer bölümleri ise çokluk kavramıyla ilgilidir.

İmparatorluk kavramı, -ikilinin entelektüel üretiminin karakteristiğinin bir yansıması olarak- sosyal bilime dair pek çok kapsamlı iddiaya sahiptir. Ve söz konusu iddialar çok geniş kaynaklara referansla temellendirilmektedir; bu anlamıyla da -her ne kadar büyük anlatılara reddiye ile kendini tanımlayan postmodern gönderilere sahip olsa da- imparatorluk bir büyük anlatıdır. Bu bölüm söz konusu kapsamlı iddiaların derin sularına girmekten sakınarak küresel egemenlik anlatısı olarak imparatorluğun hangi temeller üzerine bina edildiğini küreselleşme tartışması bağlamında sorgulayacaktır.

Ulus devletin ve emperyalizmin sınırlara dayanan çizgili uzamının çağımız küresel dinamiklerini anlamlandırmada yetersiz olduğu fikriyle temellenen imparatorluk, ulus aşırı kurumların, örgütlerin, şirketlerin -esasinda küresel bir mantığın- girift ağına dayanan sınırların olmadığı bir egemenlik nosyonuna işaret etmektedir.

Çokluk kavramı, küresel kapitalizmin antagonist sınıfını tanımlamaktadır. Çokluğun çoğulluk, tekillik, indirgenemezlik -ve bu kavramların asimetriğini ifade eden bütünlük, teklik, tamlık ve birlik ile karşıtlık içinde- tanımlandığı belirtilmişti. Bu özne teorisinin neredeyse tüm toplumsallığı içine katan çoğul mahiyetini ortak bir paydada buluşturan ise Hardt ve Negri'nin postmodern kapitalizmin hegemonik emek biçimi olarak ifade ettikleri maddi olmayan emektir. Temel özelliği soyutluğu olan maddi olmayan ürünleri üreten ve işleyen bu emek figürünün üretim mekanının ve çıktılarının doğası gereği toplumsal ve ilişkisel olduğu iddiası, çokluğun indirgenemez çoğulluklardan müteşekkil yapısının ortak paydasını -ya da ortak varoluşunu- sağlayacağı beklentisiyle tamamlanmaktadır. Nihayetinde bu bölüm, çokluğun analitik bir haritasını çıkarmak hedefindedir.

2. ÇOKLUK TEORİSİNİN KAYNAKLARI

Tarihlemek ya da belirli bir başlangıç tespit etmek son derece güç olsa da, küreselleşme çağını işaretleyen yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren şahit olunan ve birbirleriyle ilişkili olan bir dizi gelişme, radikal sosyal teorinin özne teorisinde geri döndürülmesi mümkün olmayan etkiler ortaya çıkarmıştır. Bu gelişmelerin kapsamlı sonuçları radikal sosyal teorinin kuşkusuz bir şekilde en etkili kanadını oluşturan Marksist teoride yankı yaratmıştır. Hardt ve Negri'nin antagonist öznesi olan çokluk, bu gelişmeler ışığında okunduğunda anlam kazanmaktadır.

Bu gelişmelerden ilki 1968 olayları sonrasında yeni toplumsal hareketlerin yükselişi, ikincisi 1970'li yıllarda fordist birikim rejiminin krizi ve bunun sonucunda kapitalizmin yeniden organizasyonu ve üçüncüsü de solun radikal kanadının politik ve teorik krizidir.

Önem sırası atfetmeksizin bu gelişmelerden ilkinin 1968 olayları sonrasında yeni toplumsal hareketler olarak bilinen sosyal hareket deneyiminin ortaya çıkması olduğu söylenebilir. Bu noktada belirtilmelidir ki 1968 yılı tarihsel bir milada değil, bir sürece gönderme yapmaktadır; bu anlamıyla da sembolik bir öneme sahiptir. Dolayısıyla 1968 yılı yeni toplumsal hareketleri kurumsallaştıran bir süreci ifade etmektedir (Arrighi, Hopkins, Wallerstein, 2004, 96).

Bu süreç sonrasında muhtelif toplumsal öznelliklerden mülhem toplumsal hareketlerin temelini kimliğin oluşturduğu bir düzlemde kapitalist ve sosyalist statükoya karşı dünyayı saran bir isyana kalkışması, radikal sosyal teorinin sorunsallaştırmak zorunda olduğu bir tarihsel deneyim yaratmıştır. Zira bu hareketlerin gündeminde dünya sisteminin yarattığı olumsuzlukların yanında ortodoksiye yönelik radikal bir eleştiri de bulunmaktadır (Arrighi, Hopkins, Wallerstein, 2004, 99).

Gerçekten de içerisinde öğrencilerin, kadınların, azınlıkların, çevrecilerin, cinsel kimliklerin ve çeşitli toplumsal hareketlerin heterojen taleplerle hakim statükoya

karşı kimlik temelli bir siyasetle karşı çıkması, radikal sosyal teorinin ve özellikle Marksizm'in sonraki süreçteki gündemini kökten bir şekilde değiştirmiş; bu gündemi görmezden gelerek kendini değiştirmeye yanaşmayan versiyonlarını ise arkaik kalmaya mecbur bırakmıştır.

Zira yeni toplumsal hareketlerin çoğul gündemi, basitleştirmek pahasına söylenirse işçi sınıfını merkezine alan bir özne teorisine sahip olan Marksizm'in çoğunlukla yabancı olduğu, iyi ihtimalle ise farkında olup ihmal ettiği bir toplumsal bağlam yaratmıştır. Hardt ve Negri'nin indirgenemez çoğulluklara vurgu yapan çokluk teorisi, 1968 sonrasındaki sosyal hareket deneyiminin ortaya koyduğu bu gündemi - günahıyla ve sevabıyla- yakalamaya çalışan bir özne teorisine işaret etmektedir.

İkinci gelişme çizgisi ise kapitalist birikim rejiminin 1970'li yıllardan itibaren öncelikli olarak merkez ülkelerde cereyan eden ve takip eden süreçte de çeper ülkelere doğru yayılan dönüşümü ile ilintilidir. Bu dönüşümün sonucunda ortaya çıkan kapitalizmin -postfordizm, enformasyonizm ya da sanayi sonrası- nasıl adlandırılacağı sorunu konumuz itibarıyla tali kalsa da, bu dönüşümün ardından küresel düzeyde emeğin niceliğinin ve niteliğinin kökten bir şekilde değiştiği de açıktır.

Enformasyonel ekonomi kuramcılarının Manuel Castells, 1970'li yıllarda merkez ülkelerde temelleri atılan, 1990'lı yıllardan itibaren asli niteliğine kavuşan ve başlangıç noktasını enformasyon teknolojisi devriminin oluşturduğu bir enformasyonel kapitalizmden bahseder. Kapitalizmin bu yeni evresi enformasyonel, küresel ve ağ örgütlenmesine dayalı bir yapı arz etmektedir (Castells, 2005, 99). Bu kapitalist modelin ortaya çıkardığı istihdam yapısı, küresel düzeyde endüstriyel emeğin niceliksel olarak dramatik bir düşüşüyle tanımlanmaktadır (Castells, 2005, 285-286).

1970'li yıllardan itibaren ortaya çıkan kapitalist birikim rejiminin dönüşümünü esnek birikim ve postfordizm kavramları ile analiz eden David Harvey'e göre ise fordizmin katılıklarıyla uyumsuz bir modele işaret eden esnek birikim rejimi, emek süreçleri, işgücü piyasaları ve üretim ve tüketim kalıpları bakımından esnekliğe yaslanmaktadır ve üretim, finans ve piyasalarda ticari, teknolojik ve örgütsel büyük yeniliklere yol açmıştır (Harvey, 2006, 170-171). Postfordist kapitalizmin ortaya çıkardığı istihdam yapısı tam zamanlı, sürekli statüye sahip ve uzun vadeli çekirdek işçilerin sayısının

azalması ve esnek zamanlı, sürekli bir işe sahip olmayan işçilerin sayısının artmasıdır (Harvey, 2006, 174).

Son kertede yirminci yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan kapitalizmin bu özgül formunu hangi dinamiklerle, hangi temellerle ya da hangi kavramlarla açıklanacağı sorunu bir yana, ortada yeni bir birikim rejimi ve emek biçimi olduğu da malumdur. Hardt ve Negri'nin 1970'li yıllarda temelleri atılan içerisinde bulunduğumuz bu yeni tarihsel evreye paradigmatic bir kıymet atfetmesi kapitalizmin bu özgül formunu üretim ve emek biçimi itibarıyla devrim niteliğindeki yeniliklerle tanımlamalarından kaynaklanmaktadır.

Hardt ve Negri, küresel kapitalizmin bu yeni dinamiklerini anlama ve onu değiştirme iddiasında olan bir kuramsal pozisyona sahiptir. Çokluğun ayrıcalıklı bir veçhesini oluşturan maddi olmayan emek kategorisi, kapitalizmin bu özgül momentinde ortaya çıkan ve nitelik itibarıyla hegemonik olmaya meyleden bir emek biçimini ifade etmektedir. İlgili alt bölümde daha açıkça göreceğimiz gibi, maddi olmayan emek çokluğun o indirgenemez çoğulluklardan oluşan yapısını kuran ve emeğinin niteliği ile ortak paydayı -ya da müşterekler zeminini- sağlayacak olan gücü oluşturmaktadır. En azından Hardt ve Negri'nin umudu bu yöndedir.

Nihayet üçüncü gelişme çizgisi ise solun yenilgisi ve bu yenilginin dolaysız bir sonucu olarak postmodern söylemin radikal teoriye sirayet etmesiyle vuku bulmuştur. Yüzyılın son çeyreğinde yaşanan bir dizi gelişme bu yenilgi ruhunu yaratan dönüm noktalarını işaretlemektedir.

Solun 1968 olayları ile yükselen umutlarının kısa sürede hüsrana dönüşmesi, işçi hareketlerinin ve sendikaların etkisinin dramatik bir şekilde azalışı, Thatcher ve Reagan dönemi ile yükselen neoliberal iktidar mantığının solun varoluşuna yönelik saldırısı, SSCB tarzı bürokratik sosyalizm modelinin başarısızlığı ve nihayet duvarın yıkılışı ve tarihin sonuna gelindiğine dair atılan çığlıklar bu mağlubiyet ruhunun dönüm noktalarını oluşturmaktadır. Fukuyama'nın yirminci yüzyılın sonuna gelindiğinde batılı liberal kapitalizmin bütün hasımları karşısında muzaffer olduğuna ve dolayısıyla tarihin ve ideolojilerin sonuna gelindiğine dair çok bilindik iddiası, bu durumun doruk noktasını oluşturmaktadır (Anderson, 2003, 387).

Anderson (2007, 77) bir bütün olarak Batı Marksizmi üzerine olan çalışmasında bu geleneğin bir yenilginin ürünü olduğunu söyler. Stalinizmin ve resmi komünist

partilerin totaliter ağırlığı bu geleneğin temsilcilerinin sırtında bir kambur oluşturmuş ve üretimlerinde bir karakteristik yaratmıştır. Bu karakteristiğin ayırt edici özelliği ise siyasal hareketler ile eleştirel düşünürler arasındaki politik ve teorik makasın açılması, anlaşılması zor akademik ve teknik üslubun yoğunlaşması, ilgi alanlarının ve gündemin siyaset ve ekonomiden felsefe ve kültür gibi üstyapı unsurlarına doğru yönelmesidir (Anderson, 2007, 85-86). Bunun dolaysız sonucu da teorinin halk pratiğinden git gide kopması, oldukça teknik, özelleşen ve anlaşılması zor bir kalıba girmesidir (Anderson, 2007, 91-92).

Hardt ve Negri'yi Anderson'un Batı Marksizmi kalıbına sığdırmaya çalışmak kuşkusuz zorlama bir değerlendirme olacaktır. Anderson bu geleneği tarif ederken iki kuşak tespit etmektedir; bunlardan ilki Ekim Devrimi'nin etkisi altında yetişmiş şahsiyetleri, ikincisi ise faşizmin gelişimine şahit olmuş ve teorik üretimlerini esas olarak İkinci Dünya Savaşı sonrası süreçte yapmış olan şahsiyetleri kapsamaktadır (Anderson, 2007, 56-57).

Tekrar belirtmek gerekirse Hardt ve Negri'yi bu gelenek içerisinde değerlendirmek tarihsel bağlamı denklem dışında bırakan anakronik bir analiz olacaktır; fakat bu geleneğin ruhunun izlerini Hardt ve Negri'nin teorik üretiminde tespit etmek mümkündür.

Keucheyan (2016, 19), Anderson'un Batı Marksizmini birleştiren bir hat olarak yenilgiyi referans alması gibi, Hardt ve Negri'yi de dahil ettiği çağdaş eleştirel düşünceyi haritalandırma girişimini yine yenilgiye referansla başlatır. Öncelikle çağdaş eleştirel düşünce siyasal ve toplumsal olarak solun yenilgisinin damga vurduğu bir bağlamda gelişmiştir ve Batı Marksizmi çağdaş eleştirel düşüncenin en önemli kaynağını oluşturmaktadır; dolayısıyla bu düşünürler Batı Marksizminin çağdaş mirasçıları oluşturmaktadır (Keucheyan, 2016, 23).

Ayrıca günümüzün eleştirel düşünürleri hiç olmadığı kadar akademisyenler arasından çıkmaktadır, dolayısıyla akademik alanın prosedür ve imtiyazlarına tabi bir üretim alanına sahiptirler. Bu durum, eleştirel düşünürlere akademinin korunaklı alanının konforunu sağlamaktadır. Bu da Anderson'un Batı Marksizmi bağlamında gözlemlediği siyasi örgütler ile düşünürler ayrımının günümüzde daha da belirgin olduğuna işaret etmektedir (Keucheyan, 2016, 38-39).

Ayrıca yeni eleştirel teorilerin üretiminde Marksizm, hegemonik kapsamını yitirmiş ve merkezi konumu kaybetmiştir. Bu durumun paralelinde gelişen bir süreç eklektik, yeni referansların çoğaldığı bir üslubun yeni eleştirel teorilerin önemli bir özelliği haline gelmesi olmuştur (Keucheyan, 2016, 41-42). Keucheyan'a göre söz konusu bu gelişmeler 1970'li yıllardan itibaren ortaya çıkan yenilgi ruhunun işaretleridir, çünkü "yenilgiye uğramış bir kuramın savunucuları, başka kulvarlardaki düşünürlerin eserlerinde, kendi kuramlarını yeniden güçlendirecek dayanaklar ararlar" (Keucheyan, 2016, 43).

Referansların çeşitlenmesi ile paralel gelişen bir diğer özellik ise ütopya, egemenlik, vatandaşlık gibi eski kavramların rehabilitasyonudur. Ayrıca dini ve metafizik referanslar çağdaş eleştirel teorilerin özgürleşme projesinin önemli bir kaynağı haline gelmiştir. Tüm bu gelişmeler, yenilgi ruhunun dayattığı "geri dönme ihtiyacı" ile ilişkilidir (Keucheyan, 2016, 44-47). Nihayetinde söz konusu soyut kategorilere yönelik bu ilgi, postmodernizmin etkisindeki ve yenilgiden muzdarip bir durumun göstergeleridir; zira kapitalist olmayan bir geleceğe yönelik umutlar yerle yeksan olunca, "kökler, deneyim ve arka plan" önem kazanmaktadır (Therborn, 2011, 166).

Hardt ve Negri'nin antagonist öznesi olan çokluk, Keucheyan'ın solun yenilgisini referans alan tespitleri ile pek çok ortak karakteristiğe sahiptir. Öncelikle çokluk ve genel anlamda Hardt ve Negri'nin teorik üretimi, teorik anlamda oldukça eklektik, sosyal bilime dair belirli bir ilgiye sahip okuyucunun başını döndürecek düzeyde çok kuramsal kaynağa referansla kurgulanan bir kavramdır. Bu kaynaklar Spinoza ve Marx'tan postmodern teoriye kadar geniş bir spektruma oturmaktadır.

Öte yandan Hardt ve Negri'nin pek çok yerde referans verdiği gibi çokluk kavramı felsefi olarak Spinoza kaynaklıdır, bu yönüyle de geride kalmış bir düşünürün dağarcığında çağdaş antagonist özne aranmakta; eski kavramlar çağdaş duruma göre rehabilitasyona uğramaktadır.

Ayrıca ikilinin üretimleri aşkın göndermeler bakımından da eksik değildir. Metafizik ya da daha doğru ifadeyle aşkın gönderilere sahip üslup Hardt ve Negri'ye bazı anlarda öylesine sirayet eder ki, okuyucu zaman zaman bir masal kahramanı olarak çokluk hakkında düşündüğü hissine kapılabilir.

Bu bölümde Michael Hardt ve Antonio Negri'nin çokluk teorisinin temellerini sağlayan ve yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkan teorik ve politik

gelişmelere ilişkin bir tartışma yapılması hedeflenmektedir. Bu gelişmelerden ilki sembolik bir dönüm noktası olarak 1968 hareketi ve sonrasında yeni toplumsal hareketler ve antikapitalist hareket olarak bilinen toplumsal hareket ve eylem repertuarının gelişimi; ikincisi 1970'li yıllarda fordist birikim rejiminin içerisine girdiği kriz ve ertesinde kapitalizmin yeniden organizasyonu, son olarak da solun yüzyılın son çeyreğinde içerisine girdiği kriz ve bu krizle ilişkili olarak postmodern söylemin çağdaş eleştirel teorilere sirayeti ile ilgilidir.

Son olarak bu üç tartışma hattına dair kapsamlı bir değerlendirmenin bölümün amaçlarını bir hayli aştığı söylenmelidir; bu bölümde hedeflenen ise temel olarak daha sonraki bölümlerin gündemlerini çerçeveleyebilmek için bir çerçeve ve zemin oluşturmaktan ibarettir.

2.1. 1968'in Mirası ve Çağdaş Radikal Hareketler

Yirminci yüzyıl toplumsal hareketlerinin genel eğilimlerine ilişkin yapılacak herhangi bir değerlendirme, 1968 olayları ile ortaya çıkan dönüşümü hesaba katmaksızın söz konusu eğilimi yakalayamaz. Zira bununla ilgili olarak çağdaş toplumsal hareketlere ilişkin literatür sıklıkla sembolik bir milat olarak 1968 olaylarını temsili bir başlangıç ya da dönüm noktası olarak kabul etmektedir.

Bu milat ile ilgili yaygın kabullerden biri, 1968 olayları ile birlikte toplumsal hareket tarihinde yeni bir döneme girildiğine ilişkindir. Bu geçişle ilgili olan bir yoruma göre, 1848 yılı eski toplumsal hareketler ya da eski sol için ne idiyse, 1968 de yeni toplumsal hareketler ya da yeni sol için odur (Arrighi, Hopkins, Wallerstein, 2004, 95).

Buna göre eski toplumsal hareketler olarak bilinen ve çoğunlukla işçi sınıfını merkezine alan hareketlerin belirlediği toplumsal hareket deneyiminin yerini, gündemi ve bileşenleri temel olarak çoğulluk ile tanımlanan yeni toplumsal hareketler almıştır.¹ Touraine, 1968 ile toplumsal hareketler tarihinde yeni bir çağa girildiği kanaatine katılan yorumcular arasındadır. Touraine'e göre 1968 dönümü ile

¹ Burada toplumsal hareket tarihine dair böyle bir okumanın bir takım sorunlara sahip olduğu not edilmelidir. Toplumsal hareketlerin dönemselleştirilmesinin böyle keskin ayrımlarla tanımlanması, biçimsel olmanın ötesine geçememektedir. Oysa muhtemelen gerçekte olan, keskin ayrımlarla tanımlanması mümkün olmayan daha karmaşık özelliklere sahiptir. Fakat bu bölümde temel olarak amaçlanan, Hardt ve Negri özelinde çağdaş eleştirel teorilerin toplumsal hareket tarihine dair nasıl bir okumaya sahip olduğunu sorunsallaştırmaktan ibaret olduğu için, böyle bir tartışmaya girilmeyecektir.

eski toplumsal hareketlerin dönemi sona ermiş ve onların yerini "otonomi, kendini ifade etme ve postendüstriyel" nitelikleriyle öne çıkan yeni toplumsal hareketler almıştır (Tilly, 2008, 116).

Söz konusu dönüşümün konjonktürel nedenlerine dair pek çok gelişmeden söz edilebilir. Bu gelişmeler İkinci Dünya Savaşı sonrası refah devletlerinde tedrici bir şekilde ortaya çıkmış ve özellikle batı toplumlarının yapısını kökten bir şekilde dönüştürmüştür.

Bunlardan en önemlileri, özellikle batı toplumlarında refah düzeyinin belli bir seviyeye ulaşması, her kademedeki eğitimin yaygınlaşarak kitleselleşmesi, biçimsel demokratik hakların ilerlemesi, iletişim ve medya altyapılarının gelişimi ve ulaşım imkanları dolayısıyla ulus aşırı göçlerin artmasıdır. Tüm bu gelişmeler, öğrenci ve kadınlardan kent yoksullarını ve orta sınıfları da kapsayacak şekilde farklı toplumsal çoğullukların siyasal özneleşmesinin zeminini ortaya çıkarmıştır (Therborn, 2011, 36).

Buradaki "yeni" ibaresi, öğrenci ve kadın hareketlerinin yanında ekoloji, insan hakları, cinsel kimlikler, savaş karşıtlığı gibi gündemler etrafında toplanan ve muhtelif kültürel hareketleri de kapsayan ve temel kurucu gücünü kimliğin oluşturduğu bir toplumsal hareket deneyimine işaret etmektedir (Tilly, 2008, 117). Nihayetinde söz konusu iddia, toplumsal mücadelenin kurucu ayağının çoğullaştığına işaret etmekte ve toplumsal mücadelenin aktörlerinin artık çoğul bir mahiyete sahip olduğunun altını çizmektedir.

Savran yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkışının radikal sosyal teoride bir ayrım yarattığından bahsetmektedir. Bu iddiaya göre söz konusu ayrım, radikal sosyal teorinin en etkili kanadını oluşturan Marksizm'in toplumsal özneye dair yaklaşımında geri dönüşsüz bir etki yaratmıştır.

Bu ayrımı oluşturan ilk yaklaşım toplumsal hareketlerin çoğul yapısına rağmen halen daha Marksizm'in politik ve teorik argümanlarının -ve dolayısıyla sınıfın-güncelliğini koruduğunu belirtirken², ikinci yaklaşım ise yeni toplumsal hareketler ile ortaya çıkan mücadele deneyiminin Marksizm'in politik ve teorik önerilerinin bir

² Bu konunun en önemli savunucularından Ellen Meiksins Wood'un adı burada zikredilmelidir. Wood'un temelde Laclau ve Mouffe'nin tezlerini muhatap alan fakat genel gündemi postmodernizmin sola sirayeti ve yeni toplumsal hareketlerin sınıfı görünmez kıldığı iddiasıyla ilgili "Sınıftan Kaçış" kitabı, söz konusu tartışma hattına dair sınıfın güncelliğini koruduğu iddiasının en yılmaz savunularındandır (Wood, 2006).

yalanlanmasını oluşturduğu; dolayısıyla işçi sınıfının merkezi konumunu yitirdiği ve artık sınıfsal pozisyonların siyasal özne tasavvuru açısından belirleyiciliğinin ortadan kalktığı iddiasına sahiptir³ (Savran, 2006, 103).

Dolayısıyla işçi sınıfı merkezli bir özne ufkuna sahip olan radikal sosyal teorinin özneye dair kavrayışının dönüşümünde söz konusu dönüm noktası belirleyici olan bir tarihsel momente işaret etmektedir. Hardt ve Negri'nin çoğulluk, tekillik ve indirgenemezlik formülasyonu ile tanımlanan çokluk teorisinin, yüzyılın son çeyreği ile ortaya çıkan çoğul hareket ve siyaset ufkunu kapsama ve anlamlandırma iddiasında olan bir özne teorisine işaret ettiği söylenebilir.

Sanbonmatsu da 1968'in radikal sosyal teori için bir miladı temsil ettiğinin altını çizmektedir. Buna göre 1968 olayları "radikal gelenekte bir dönüm noktasını temsil etmektedir"; zira söz konusu olaylar dizisinin hedefinde sadece "yabancılaşma, tüketimcilik, emperyalizm ve teknokrazi" değil; aynı zamanda Marksizm'in statükocu kuram ve pratiği de bulunmaktadır (Sanbonmatsu, 2007, 36-37).

Yani 1968'i doğuran temel iki motivasyon, kapitalizmin liberal ve piyasa yönelimli versiyonlarının eleştirisinin yanında reel sosyalizme yönelik bir eleştiri de oluşturmaktadır (Yıldırım, 2013, 44). Zira bir yoruma göre 1968 ile yeni toplumsal hareketleri birbirine bağlayan hat da 1968'in hareketin otonomisi lehine parti ve devlete yönelik söz konusu uzlaşmaz tavrıdır; bu yönelim belirli bir "akışkanlık, kendiliğindenlik ve hiyerarşi yokluğu" çizgisinde özetlenebilecek bir politik tarz ortaya çıkarmıştır (Schechter, 293, 215).

Sanbonmatsu'ya göre 1968 ile ortaya çıkan hareketler dizisi, esas itibarıyla ortodoksinin öncü parti prensibine, katı bürokratik örgütsel hiyerarşisine ve örgütlülük bilinci kavrayışına karşı çıkışın bir ifadesini oluşturmaktadır; bununla birlikte 1960'lı yıllar aynı zamanda solun komünist, sosyal demokratik ve sendikal biçimlerinin siyaseten gözden düştüğü bir tarihsel momentini ifade etmektedir, dolayısıyla "1968 isyanları gerçekten de eleştirel geleneğin tarihinde önemli bir

³ Savran (2006, 108) bu konuma Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, Alain Touraine, Andre Gunder Frank ve Jurgen Habermas'ı örnek olarak göstermektedir. Tüm bu yazarları ortaklaştıran temel varsayımları, yeni toplumsal hareketler ile ortaya çıkan siyaset tarzının, öncekiyle kıyaslandığında nitelik itibarıyla farklı bir döneme işaret ettiği düşünceleridir. Yani söz konusu isimler niteliksel bir kopuş olduğu fikrini savunmaktadır. Bu bölümde gösterilmeye çalışılacağı gibi, Hardt ve Negri de bu konuma örnek olarak verilebilir.

kopuşu oluşturdu; bu kopuşun etkisi dünya çapına yeni algılama ve hareket etme yolları ortaya çıkarması oldu" (Sanbonmatsu, 2007, 171).

Therborn da 1968 ile ortaya çıkan mücadele deneyiminin radikal sosyal teori açısından önemini altını çizmektedir; bu tarihsel deneyim geleneksel olarak işçi sınıfı merkezli olarak tanımlanan kolektivizmden uzaklaşmayı temsil etmekte ve farklı tahakküm ve ayrıcalık biçimlerini karşısına alan bir itaatsizlik tarzını ortaya çıkarmaktadır. Buna göre bu durum radikal teori için hem bir sorgulanmayı hem de bir imkanı beraberinde getirmektedir çünkü bilindik itaatsizlik biçimlerine daha fazla müttefik kazandırma olasılığını ortaya çıkararak, ortaklık ve uyuşma gibi yeni bir gündemi ortaya koymaktadır (Therborn, 2011, 37-38).

Nihayetinde 1968 ile ortaya çıkan toplumsal mücadele deneyimi ile dolaysız bir ilişkisi bulunan ve genellikle "yeni sol" olarak tanımlanan bir siyaset yapma tarzının bu milat ile ortaya çıktığı söyleyenebilir. Zira esas anlamıyla birliğe karşı önyargı ile tanımlanan yeni sol, 1960'lı yılların toplumsal mücadelelerinden doğmuştur (Aguiton, 2005, 20).

Yeni solun, "eski" solu tanımlayan ve ortodoksiyi temsil eden Marksist Leninist örgütler, sosyal demokratik partiler ya da sendikalar ile mesafesini ifade eden "yeni" ibaresi, aynı zamanda yeni bir siyaset yapma tarzına da işaret etmektedir. Bu siyaset yapma tarzı temel olarak beş gündemde toplanabilir.

İlk olarak yeni sol, sisteme etik temelli bir isyanı simgelemektedir; bu isyanın ya da mücadelenin kolektif kavranışının aksine bireyselleşmiş bir biçimine işaret etmektedir. İkincisi, toplumun bütün çoğul taleplerine kulak vererek Marksizm'in ekonomiye sıkışmış tahakküm okumasını aşarak daha geniş bir çoğulluğa seslenme iddiasındadır. Üçüncüsü, siyasetin parti ve sendika gibi kurumsal yapılar aracılığı ile yapılmasına dayanan geleneksel temsil biçimlerindense doğrudan eyleme önem vermektedir. Dördüncüsü, aşağıdan yukarı ya da tabana dayalı ve katılımcı bir temelde kavranan örgütsel biçimi esas almaktadır. Son olarak beşincisi ise siyasal öznelerin ademi merkezietine ve çeşitliliğine dayanan bir siyasal ufuk söz konusudur (Teodori, 1969, 36-37'den aktaran Sanbonmatsu, 2007, 28).

Nihayetinde 1968 dönümünü yeni toplumsal hareketlere bağlayan ve oradan da yeni sola uzanan siyaset ufkunu belirli ortak temalar etrafında toplamak mümkündür. Bunlardan ilki bir teori ve siyaset yapma biçimi olarak Marksizm'e yönelik derin bir

kuşkuculuktur. Bu yönelim, Marksist kuram ve pratiğin, çağdaş eylem ve siyaset tarzını anlamlandıramadığı kanaatinden beslenmektedir. Bunun nedenini oluşturan ikincisi ise, toplumsal mücadele deneyiminin çoğullaştığı ve işçi sınıfı dışında farklı toplumsal öznelliklerin de radikal bir potansiyel barındırdığı düşüncesidir.

Bu iki yönelimle ilişkili olarak çoğulluk, bireysellik, geleneksel temsil biçimlerinin eleştirisi, ademi merkeziyet, otonomi, katılımcı demokrasi, ortak karar alma, kendiliğindenlik gibi temalar, söz konusu siyasal biçimin ortak vurgularını oluşturmaktadır.

Bu noktadan itibaren yirminci yüzyıl toplumsal hareketlerine dair bir değerlendirmenin görmezden gelemeyeceği bir diğer toplumsal hareket deneyiminden bahsedilebilir. Söz konusu toplumsal hareket deneyimi, genellikle küresel adalet peşindeki Zapatistaların 1 Ocak 1994 tarihindeki uzun yürüyüşünü referans alarak başlatılan ve oradan da 1999 yılında Seattle'da DTÖ'nin yaptırımlarına karşı olan mücadele deneyimine ve Sosyal Forumlara kadar uzanan; antikapitalist hareket ya da karşıküreselleşme hareketidir. Söz konusu toplumsal hareket biçimi, küreselleşmenin yarattığı eşitsizlik biçimleri ile neoliberal yıkımın ortaya çıkardığı ve esas olarak 1990'lı yıllardan itibaren ortaya çıkan bir dizi mücadele deneyimini tanımlamaktadır (Aguiton, 2005, 19-21).

Kuşkusuz 1968'in mirası ve yeni toplumsal hareketler örneklerinde olduğu gibi, farklı dinamiklere sahip ve farklı coğrafyalarda ortaya çıkan ve görece uzun bir döneme yayılan bu toplumsal hareket biçimlerinin genel yönelim ve eğilimlerine ilişkin yapılacak herhangi bir değerlendirme, söz konusu hareketlerin özgüllüklerini hesaba katmama gibi büyük bir sorunu da beraberinde getirmektedir. Fakat tüm bunlara rağmen, tıpkı 1968 dönümünü yeni sola bağlayan toplumsal hareket deneyimine ilişkin yapılabilecek benzer şekilde, antikapitalist hareket ya da karşı küreselleşme hareketi olarak tanımlanan toplumsal hareket biçimine ilişkin de belirgin ortak temalar, gündemler ve yönelimler tespit etmek mümkündür.

McNally, bununla ilgili olarak bir dizi ortak tema belirlemektedir. Öncelikle söz konusu hareketlerin niteleyici özelliği, mevcut temsili demokrasinin sınırlarına meydan okuyan bir doğrudan demokrasi tavrıdır (McNally, 2013, 286). Yani özseferberlik, doğrudan eylem ve kitlesel meclisler aracılığıyla katılımcı demokrasi bu hareketlerin ortak vurgularını oluşturmaktadır (McNally, 2013, 37). Ayrıca bu

hareketler, içerisinde kadınların, öğrencilerin, göçmenlerin, işsizlerin, evsizlerin ve bunlar gibi pek çok toplumsal katmanın bir araya geldiği çoğul nitelikli hareketlerdir (McNally, 2013, 25).

Gill'e göre söz konusu hareketlerin biçimi "açık uçlu, çoğulcu, kapsayıcı ve esnek" bir siyasal mahiyete sahiptir ve temel sloganlarını da "toplumsal adalet ve dayanışma, toplumsal olanaklar, bilgi, özgürleşme ve özgürlük doğrultusundaki yeni anlayışlar" gibi sadece ekonomiyle ilgili olmayan; aynı zamanda toplumsal ve kültürel olan heterojen talepler oluşturmaktadır (Gill, 2003, 221'den aktaran Sanbonmatsu, 2007, 25).

Antikapitalist hareket ile ilgili Dünya Sosyal Forumu deneyimi, karakteristik bir örnektir. İlki 2001 yılında Porto Alegre'de 12000 temsilcinin katılımıyla gerçekleşen Forum, daha sonrasında dünyanın muhtelif yerlerinde düzenlenmiş ve katılımcı sayısı katlanarak artmıştır (Gilbert, 2012, 132). Dünya Ticaret Örgütü'nün zirvelerine bir alternatifi temsil eden ve temel gündemi sermayenin neoliberal tahakkümüne karşı alternatif küreselleşme olan Forum deneyimi, "farklılıklara, öz yönetim etkinliklerine, işbirliğine ve hiyerarşi yerine yataylığa ve birlikte öğrenmeye dayanan bir politik kültür"e yaslanmaktadır (Yıldırım, 2013, 122). Yani Dünya Sosyal Forumu deneyimi, farklılıkların bir araya geldiği bir "yakınlaşma alanı"dır (Yıldırım, 2013, 123).

Dolayısıyla bu deneyimin gösterdiği ve çağdaş radikal hareketlerin önemli bir karakteristiği olan ilk tema farklılıkların biraradalığına verilen önem ve bu farklılıkların tek bir birleştirici kimlik -ya da öz- altına girmesinin reddidir. İkinci tema ise devletten ve çeşitli kurumsal organizasyonlardan özerk, çoğulcu ve katılımcı bir demokrasi deneyimidir (Gilbert, 2012, 136).

Son kertede 1968 hareketinden yeni toplumsal hareketlere ve oradan da çağdaş radikal hareketlere ilişkin genel bir okuma yapıldığında belirgin ortak karakteristikleri gözlemlemek mümkündür. Sınıf politikasının yerine birliği reddeden bir radikal çoğulculuk fikri, parti ve sendika gibi kurumsal yapıların temsili aracılığı yerine doğrudan demokrasi vurgusu ve hiyerarşik örgütlenme yerine yatay eklemlenme mantığı ilk akla gelen ortak karakteristiklerdir. Nihayetinde yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkan radikal hareketlerinin söz konusu

karakteristikleri, -Hardt ve Negri de dahil olmak üzere- çağdaş eleştirel teorilerin gündemini etkilemektedir.

İlgili bölümde görüleceği gibi, Hardt ve Negri'nin çoğulluk, tekillik ve indirgenemezlik anlamlarıyla yüklü çokluk özne teorisinin, çağdaş toplumsal mücadele deneyiminin burada sözü edilen ortak karakteristikleri üzerine bina edildiği söylenebilir. İlk olarak çokluk kavramı da Marksizm'in sınıfı merkezine alan teorisinin güncel durumu açıklayamadığı iddiasından beslenmekte ve geniş bir çoğulluğa seslenmektedir; ayrıca söz konusu kavramın tekilliklerin indirgenemezliği vurgusu çağdaş radikal hareketlerin birliği dışlayan siyasal tasavvuru ile paralellik taşımaktadır. İkincisi çokluk, herhangi bir parti, sendika ve benzeri kurumsal yapıların aracılığını ya da temsiliyet fikrini reddetmekte ve belirli bir radikal demokrasi -ya da Hardt ve Negri'nin deyişiyle mutlak demokrasi- ufkuna sahiptir. Son olarak hiyerarşiye dışlayan bir yataylık ya da ağ fikri, çokluk kavramının temel formasyonunu oluşturmaktadır.

Nihayetinde bu noktadan itibaren, Hardt ve Negri'nin de dahil olduğu çağdaş eleştirel teorilerin ikinci önemli kaynağını oluşturan postmodernizm meselesine geçilebilir. 1968 sonrası solun teorik ve politik krizi ile çakışan bir süreç olarak postmodern teorisinin kavram repertuarının Marksizm ile eklemlenmesi, tuhaf ve yaratıcı bir birliktelik yaratmıştır ve söz konusu eklemlenme, çağdaş eleştirel teorilerin önemli bir karakteristiğidir.

2.2. Solun Krizi ve Postmodernizm

Postmodernizm tartışmasını gündemine alan pek çok eleştirmenin de altını çizdiği gibi, postmodernizm kavramının bütünlüklü, tutarlı ve açık bir tanımının yapılabilmesi son derece zordur. Zira söz konusu kavram, kendisini negatif bir tasarım üzerine inşa etmekte ve müphem bir zeminde bulunmakta; birçok farklı alanda etkisini hissettirmekte ve ilgi aralıkları son derece çeşitlilik gösteren geniş bir düşünür yelpazesinin etiketini oluşturmaktadır.

Best ve Kellner (2011, 14), bununla ilgili olarak, bir postmodern teoriden bahsedebilmenin dahi güç olduğunu, konuya ilgi duyan herhangi bir kimsenin, çok farklı ve bazen de birbirleriyle çatışan teoriler yığını arasında kaybolabileceğinden bahsetmektedir. Connor (2015, 24) da bu çelişkileri not ettikten sonra,

postmodernizmin ne olduğunu sormaktansa nerede, nasıl ve neden ortaya çıktığını ve esas olarak kime ve nasıl seslendiğini sormanın daha anlamlı olduğunun altını çizmektedir.

Muhtemelen kavramın tanımlanmasındaki söz konusu güçlük, postmodernizmin ne olduğundan çok ne olmadığıyla ilgili tanımlamaların daha yaygın olmasından kaynaklanmaktadır. Zira postmodernizm kendisini belirli karşıtlıklar içerisinde kurgulamakta ve anlatısını esas olarak negatif bir tasarım üzerine inşa etmektedir. Nihayetinde postmodernizm özü itibarıyla modernizmle ilgili olan ne varsa o olmayandır.

Bununla birlikte kavramın çağrışımlarının sözü edilen belirsizliği, aynı zamanda, mimari, sanat, kültür ve siyaset gibi, ucu bucağı belirsiz olan pek çok alanda postmodernizmin yankısının hissedilmesiyle ilgilidir.⁴ Aynı zamanda söz konusu kavram, entelektüel gündemleri çok farklı mecralarda dolaşan pek çok düşünürün -bu düşünürlerden bazıları postmodern kavramının ne anlama geldiğinden bihaber olduklarını belirtmiş olmalarına rağmen⁵- etiketini oluşturmaktadır; bu da kavramın kapsamının sözü edilen belirsizliğinin bir diğer nedenini oluşturmaktadır.

Öncelikle postmodernizm, geç modernlikle ilişkili olan bir kavramdır ve kurucu dinamiğini de postendüstriyellikle -ya da Jameson'un deyişiyle "geç kapitalizm"-le ilişkili bir dizi gelişmeden almaktadır (Jameson, 2008, 23). Daha önce bahsedildiği gibi, belirli bir bütünlük ve tutarlılık içinde olmasa da, postmodernist düşünürler, "bilgisayarlar ve medya gibi teknolojilerin, yeni bilgi biçimlerinin ve toplumsal ekonomik sistemdeki değişimlerin" etkisiyle modernizmden bir kopuş olduğu kanaatindedir ve bu yaklaşıma göre söz konusu dönüşümler, "kültürel parçalanma, mekan ve zaman tecrübesinde değişimler ve yeni yaşantı, öznellik ve kültür tarzları" ortaya çıkarmaktadır (Best, Kellner, 2011, 16).

⁴ Eagleton alaycı bir dille şöyle der: "Postmodernizm punk rock'tan öte anlatıların ölümüne ve oradan Foucault hayranlarına herşeyi kapsıyorsa eğer, tek başına herhangi bir açıklayıcı şemanın, bunun gibi tuhaflık derecesinde heterojen bir kendiliğin hakkını nasıl olup da verebileceğini anlamak zor" (Eagleton, 2011, 36).

⁵ Örneğin postmodernizme ya da söz konusu kavram ile aynı soyağacından geldiği söylenebilecek olan postyapısalcılığa ilişkin çalışmalarda bu düşünsel kuşağın temsilcisi olarak tarif edilen Foucault, kendisi ile yapılan bir röportajda, postmodern ya da postyapısalcı terimlerinin esas çağrışımlarının ne olduğundan haberdar olmadığını belirtmiştir (Angermuller, 2017, 18). Angermuller'in çalışmasının, postmodernizmin burada kısaca değinilen belirsizliklerinin nedenlerini gündemine alan özgün bir üretim olduğunun altı çizilmelidir. Örneğin Angermuller, tüm dünyada postyapısalcılıkla ilişkilendirilen Foucault, Deleuze, Derrida gibi Fransız entelektüellerinin, kendilerine yakıştırılan postyapısalcı etiketinin yapısalcı geçmişi olmayan ABD kökenli olduğundan ve Fransa'da postyapısalcılığın aşına olunan bir kavram olmadığından bahsetmektedir (Angermuller, 2017, 17-20).

Yani söz konusu kavram belirli bir postendüstriyel tarihselliğe oturmaktadır; buna göre endüstriyel ve dolayısıyla sınıfsal olan modernlikle bağlantılandırılırken bilgisayar, teknoloji, medya, iletişim, enformasyon gibi gelişmeler ise postmodernlikle ilişkilendirilmektedir (Swingewood, 1998, 376). Modernlikte sınıf kategorisinin bulunduğu yeri postmodernlikte dağınık ve çoğul kimlikler doldurmaktadır.

Burada postmodernliğin bağlamına ilişkin postendüstriyelliğin ya da geç kapitalizmin hangisinin altının çizildiği postmodernist olarak bilinen düşünürler arasındaki bir ayrımı ima etmektedir; örneğin postmoderni temelde "büyük anlatı"ların⁶ sona ermesiyle ilişkilendiren Lyotard postendüstriyel bir bağlama işaret ederken; bir "büyük anlatı" olarak Marksizm ile postmodernist eleştirinin bir tür eklemlenmesine dayanan yaklaşımıyla Jameson ise postendüstriyel nitelendirmesini redderek postmoderni "kapitalizmin geçirdiği başka bir sistemik modifikasyonun bir yansıması" olarak nitelendirerek "geç kapitalizm"le ilişkilendirmektedir (Lyotard, 2000, 16; Jameson, 2008, 13).

Örneğin Harvey de postmodernizm anlatısında kapitalizm ile ilişkili bir gelişmeyi referans alırken Baudrillard ise postendüstriyellik ya da enformasyonizm gibi vurgulara sahiptir. Burada Harvey ve Jameson'un kapitalizm vurgusuyla Lyotard ve Baudrillard'ın postendüstriyel vurgusu arasındaki fark, ilkinin ikincisinin aksine yaşadığımız çağa ilişkin radikal bir alternatif de barındıran güçlü bir eleştirel yaklaşıma sahip olmasıdır. Zira kapitalizm belirli bir sömürü ilişkisini de içeren bir kavramken postendüstriyel kavramı söz konusu eşitsizlik ilişkisini gizleyen nötr bir anlama sahiptir.

Kuşkusuz burada söz konusu ayrımlardan hakkıyla söz edebilmek mümkün değildir; fakat postmodern teoriyi çerçevelediren belli başlı temalardan söz edilebilir. Postmodernizm anlatısını temel olarak "indirgenemez çoğulculuk ve çeşitlilik" söylemi üzerine inşa etmektedir; söz konusu anlatı çoğulculuktan ve çeşitlilikten mülhem toplumsallığın -ki burada postmodern söylem için bütüncül bir kategori olarak toplumun da sorunlu bir kavram olduğu not edilmelidir-, "belirgin bir ilke

⁶ Perry Anderson buradaki "büyük anlatı" ile kastedilenin kökenleri itibarıyla Marksizm olduğunu not etmektedir (Anderson, 2011, 47). Alex Callinicos da postmodernizmin esas büyük ötekisinin Marksizm olduğuna işaret etmektedir (Callinicos, 2001). Postmodernizmin Marksizm ile bir karşıtlık temelinde geliştiği iddiası, bu bölümün seyri açısından önemlidir.

uyarınca düzenlenip bütünleştirilemeyeceği" fikrine dayanmaktadır (Kumar, 2004, 127).

Dolayısıyla postmodernistlere göre sözü edilen çoğulluğu, farklılığı ve çeşitliliği anlamlandıran -ya da Marksist terminolojideki gibi son kertede belirleyen- temel bir prensip yoktur. Bütünlük ya da kapsamlılık gibi prensiplerin postmodern ikamesini ise "tesadüfi, yönsüz bir akış", "melezlik" ya da "parçalılık" kavrayışları oluşturmaktadır (Kumar, 2004, 128).

Bu argümanların dolaysız sonucu ise sonsuz ve sınırsız bir görecelilik fikridir. Postmodernizmin büyük anlatılara, rasyonaliteye, evrenselliğe, ideolojilere, bilime, tarihe, siyasete ve ilerlemeye yönelik kuşkucu ya da inkarcı tutumu, söz konusu görecelilik fikri lehine olan pozisyonuyla ilişkilidir.

Dolayısıyla postmodern söylemin çoğulculuk, farklılık ve çeşitlilik fikrini radikalleştirmesi; belirli bir bütünlük, hiyerarşi, merkezilik, tamlık ve birlik fikrinin de dışlanması beraberinde getirmektedir. Zira postmodern söyleme göre bütünlük ya da birlik fikrine bağlı herhangi bir faaliyet ya da düşünce biçimi, ya baskıcılığı ya da hayalciliği yansıttığı için ortadan kalkmaya mahkumdur; dolayısıyla postmodern anlatı "bütünsel bir projeye bağlanmayı aklımızdan bile geçirmeme"yi telkin etmektedir (Harvey, 2006, 68).

Burada bir parantez açmak gerekirse, bir önceki bölümün gündemini oluşturan 1968'in mirası ve yeni toplumsal hareketlerin temel motivasyonları ile postmodern teorisinin temel hassasiyetleri paralel bir şekilde okunduğunda, her iki tartışma hattının da belirgin yakınlıklara sahip olduğunu ve ortak temalardan beslendiğini gözlemlemek mümkündür.

Öncelikle her iki tartışma hattı da, postendüstriyel bir bağlamda oluşan bir kopuş fikri üzerine oturmaktadır. Esas olarak Marksizm olmak üzere büyük anlatılara yönelik derin bir kuşku ya da ret yönelimi, iki tartışma hattını ortaklaştıran bir diğer temadır. Toplumsal hareketler bağlamında mücadelelerin çoğullaştığı ve Marksist teori ve pratiğin söz konusu çoğul gündemi anlamlandıramadığı kanaati; postmodern teori bağlamında büyük anlatıların -burada Anderson'un büyük anlatı olarak kastedilenin köken itibarıyla Marksizm olduğu iddiası tekrar not edilmelidir- artık sona erdiği iddiasıyla birleşmektedir. Kültürün, kimliğin ve farklılıkların kutsanması dolayısıyla ortaya çıkan radikal bir çoğulculuk, tekillik, indirgenemezlik,

belirlenemezlik gibi formülasyonlar yeni toplumsal hareketlerin mücadele dinamikleri ile postmodern teoriyi birbirine yakınlaştırmaktadır.

Burada Connor (2015, 24)'ın postmodernizmin ne olduğunu sormanın yerine nasıl, nerede ve neden ortaya çıktığı ve kime ve nasıl seslendiği sorularının daha anlamlı olduğu uyarısı akla gelmektedir. Zira postmodernizmin ortaya çıkışı, tarihsel olarak, solun yenilgisinin ve dolayısıyla politik ve teorik krizinin ortaya çıktığı tarihsel momentle çakışmaktadır.

Bu tarihsel momentle ilgili olarak postmodernizmin kökenlerine dair önde gelen üç çalışma, benzer argümanlara işaret etmektedir. Bunlardan Eagleton (2011, 13), postmodern teorinin güçlü bir eleştirisini sunan çalışmasında, söz konusu teoriyi tarihsel olarak radikal solun politik ve teorik önerilerinin "kesin bir yenilgiden muzdarip" olduğu bir döneme oturtmaktadır. Anderson'a göre de postmodernizm, "1960'ların radikal kuşağının uğradığı siyasal yenilginin bir sonucu"dur (Anderson, 2011, 114). Callinicos (2001, 255), postmodernizmin temel temaları ile "1968 kuşağının hayal kırıklığı" arasında bir ilişki kurmaktadır. Zira 1970'li yılların takip eden süreç, hakim statükonun daha da kuvvetlenmesini beraberinde getirmiştir ve aynı zamanda sınıfsal işbirliğine dayalı örgütler ve ideolojilerin başarısızlığını yansıtmaktadır; dolayısıyla söz konusu kuşakta, "klasik Marksizm ve onun sınıf mücadelesine yöneliminin anlamsız olduğu" bir tarihsel evreye girildiği izlenimi oluşmuştur (Callinicos, 2001, 257-260).

Çünkü yüzyılın son çeyreği, postmodernist söylemin ortaya çıkışının yanında solun teorik ve politik düzeyde yenildiği bir dönemi de ifade etmektedir. Therborn yüzyılın son çeyreğiyle birlikte solun küresel düzeyde teorik ve politik yenilgisini yaratan bir dizi gelişmenin altını çizmektedir.

Bunlardan ilki, solun 1970'li yılları geçen süreçte ortaya çıkan ekonomik kriz ve istikrarsızlık dönemiyle ilgili ikna edici bir reçete ortaya koyamamış olmasıdır. İkincisi, 1968 dönümüyle ortaya çıkan mücadele dinamikleri ile sınıfa dayalı hareketlerinin bir dizi nedenden dolayı ortak bir proje etrafında birleşememesi ve dolayısıyla randevunun kaçırılmış olmasıdır. Üçüncüsü, politik solun, sağın şiddet sergileme potansiyeline dair bir eylem planına sahip olmaması ya da bu olasılığı hafife almasıdır. Dördüncüsü, reel sosyalizm projesinin başarısızlığıdır; duvarın yıkılışıyla simgelenen bu başarısızlıkla birlikte kapitalist olmayan biricik alternatifin

ortadan kalkması, solun radikal versiyonları açısından yeni alternatiflerin arandığı bir dönemi başlatmıştır. Nihayetinde beşincisi ise, Thatcher ve Reagan örneklerinde olduğu gibi yeni sağ rejimlerin iktidara gelmesiyle tüm dünyada yükselen neoliberalizmin piyasa güdümlü mantığının solun varoluşuna yönelik saldırısıdır (Therborn, 2010, 40-43).

Bu noktada akla Keucheyan'ın daha önce de bahsedilen ve yenilgiden muzdarip bir teoriye -burada Marksizm'e- bel bağlamış düşünürlerin başka teorilerden gelen kaynaklarda kendi teorilerini güçlendirecek referanslar arayacağına dair iddiası gelmektedir (Keucheyan, 2016, 43). Bununla ilgili olarak Keucheyan, çağdaş eleştirel teorilerin önemli karakteristiklerini oluşturan Marksizm'in teorik hegemonyasını yitirmesi, referansların zenginleşmesi, eklektik bir söylemin tutturulması ve eski kavramların rehabilitasyonu gibi özelliklerin söz konusu yenilgi ruhu ile ilişkili olduğunu belirtmektedir (Keucheyan, 2016, 43-46).

Sanbonmatsu (2007, 171), Marksist teori ve pratiğin çöküşüyle birlikte radikal teorinin pratikten koptuğu ve siyasetin "bütünleştirici biçimlerinden stratejik olmayan mikropolitik biçimlerine" doğru bir dönüşüm geçirdiğinden söz etmektedir. Böyle bir süreçte bütünlük içeren argümanlar bir yana bırakılarak siyasetin belirsizlik içeren yönü öne çıkmış ve ilhamını postmodern teoriden alan çoğul, tekil ve indirgenemez formülasyonlar önem kazanmıştır. Nihayetinde Hardt ve Negri'nin de dahil olduğu çağdaş eleştirel teorilerde postmodern söylemden türetilen muhtelif kavramların güçlü etkilere sahip olması, böylesi bir tarihsellik ile ilişkilidir.

Bu noktadan itibaren Hardt ve Negri'nin antagonist öznesi olan çokluğun üzerine inşa olduğu kapitalizm anlatısının temel dinamiklerine ilişkin kısa bir değerlendirmeye başlanabilir. Çokluk, temelde kapitalizmin enformasyonel niteliğinin öne çıktığı bir tarihsel momente işaret eden bir özne teorisini anlatmaktadır.

2.3. Enformasyonel ya da Bilişsel Kapitalizm

Yirminci yüzyılın son çeyreğini başlatan 1970'li yıllar, aynı zamanda kapitalist birikim rejiminin yapısal bir krize girdiği bir döneme de işaret etmektedir. Kapitalizmin fordist örgütlenmesinin sonuna işaret eden söz konusu dönem, kapitalist üretim biçiminin yeniden yapılandırılması ile sonuçlanmıştır. Ortaya çıkan

birikim rejimi, enformasyon toplumu ya da postfordist kapitalizm gibi çeşitli kavramsal kategorilerle tanımlanmaktadır.

Bu açıklama biçimleri, kapitalizmin yeniden yapılandırılmasında belirli ortak özelliklerin altını çizerken; farklılaştıkları nokta ise hangi etmenin belirleyici olduğuna ilişkin vurgularından almaktadır. Postfordizmin temel gündemini kapitalizmin yapısal dönüşümü ile ortaya çıkan üretim ilişkilerinin karakteristiği oluşturmaktadır. Enformasyonelizmin altını çizen açıklama biçimi ise, 1970'li yıllardan itibaren üretim gücünde teknolojik altyapının katlanarak artışına asli önem verme eğilimindedir. Buna göre 1970'li yıllardan itibaren kapitalizmin organizasyonel dönüşümüne damga vuran esas etmen, teknolojik ya da bilişsel kapasitenin geometrik artışıdır (Kumar, 2004, 54). Hardt ve Negri'nin antagonist öznesi olan çokluğun ayrıcalıklı bir veçhesini oluşturan maddi olmayan emek, ilgili bölümde de görüleceği gibi, temel olarak bilişsel kapasitesi ile tanımlanmakta ve ikili, kapitalizmin enformasyonel dönüşümüne paradigmatik bir anlam yüklemektedir.

Enformasyonel kapitalizm anlatısı, "iyimser, evrimci bir yaklaşım benimseme eğilimindedir" (Kumar, 2004, 53). Buna göre nasıl ki tarım ve sanayi devrimi insan toplumlarında ileriye atılmış bir adımı simgelemekteyse, teknolojinin yoğun kullanımına dayanan enformasyon devrimi de ilerici bir tarihsel momente işaret etmektedir; çünkü yeni ekonominin temelinde "yeni teknikler ve yeni enerji türleri, yeni üretim biçimleri ve güçleri" bulunmaktadır (Kumar, 2004, 53-54). Dolayısıyla bu yaklaşım sırasıyla tarım, sanayi ve enformasyon temeline dayalı olmakla birlikte, ekonominin dönüşümünü her biri ileriye atılmış adımlardan oluşan aşamalı bir perspektifle yorumlama yönelimine sahiptir.

Örneğin bu yaklaşımın önde gelen kuramcılarından olan Manuel Castells, kurucu gücünü bilgi ya da enformasyonun oluşturduğu ve esas olarak teknolojik devrime dayalı bir kapitalizm anlatısına sahiptir (Castells, 2005, 1). Castells, teknolojik kapasitenin kapitalizmin tarihinde her zaman asli bir öneme sahip olduğunun altını çizmektedir; fakat 1970'li yıllardan itibaren başlayan süreci özel kılan nitelik, "bilginin üzerine bilgi gelmesi eyleminin bizzat üretkenliğin ana kaynağı olmasıdır" (Castells, 2005, 20).

Bu durum, Castells'e göre, tarihte daha önce hiç yaşanmamış bir evreye işaret etmektedir; çünkü daha önceki dönemlerde bilginin ya da enformasyonun esas kaynağı olan insan zekası üretim sürecinin sade bir unsurundan ibarettir, küresel kapitalizmi tanımlayan gelişme ise, zekanın, "doğrudan bir üretim gücü" haline gelmesidir (Castells, 2005, 41). Dolayısıyla bu özelliğiyle öne çıkan içerisinde yaşadığımız bu kapitalist modeli Castells, "enformasyonel kapitalizm" olarak nitelendirmekte ve bu modele paradigmatic bir önem atfetmektedir (Castells, 2005, 22).

Castells enformasyonel kapitalizm paradigmasını niteleyen beş temel özellik olduğunu belirtmektedir. Bu paradigmanın ilk ve temel özelliği, esas hammaddesini bilginin ya da enformasyonun oluşturmastır; yani bilgi enformasyon çağının temel üretici gücünü oluşturmaktadır. İkincisi enformasyona dayalı teknolojilerin yayılımı bütün küresel uzamda bireysel ve toplumsal varoluş biçimlerini doğrudan etkilemektedir. Üçüncüsü, enformasyona dayalı sistem ağ biçimine sahiptir; bundan dolayı bütün toplumsal ve kurumsal örgütlenmelerin yapısı bu biçime doğru bir dönüşüm geçirmektedir. Dördüncüsü, enformasyonel paradigma ağ biçiminin yanında esnek bir yapıya da sahiptir; bu durum sadece üretimin değil, çeşitli kurumların ve örgütlenmelerin yapılarının da esnekliğe doğru evrim geçirdiğine işaret etmektedir. Nihayetinde beşincisi ise, enformasyon devriminin öncü sektörlerini tanımlayan mikroelektronik, bilişim ve telekomünikasyon yapıları küresel düzeyde bütünleşme eğilimindedir; yani söz konusu teknolojik ağ, küresel uzamın her hücresine dağılım göstermektedir (Castells, 2005, 88-91).

Nihayetinde enformasyonel kapitalizm yaklaşımı, küresel kapitalizm çağında üretim gücünde niteliksel bir dönüşüm yaşandığının altını çizmektedir. Üretimde bilgi faktörünün yoğunlaşması ve dolayısıyla teknolojik kapasitenin katlanarak artışı bu yaklaşımın esas vurguladığı noktaları oluşturmaktadır. Bu yaklaşımda bilgiye ve teknolojiye tarafsız bir anlam atfedilmekte ve bu yönüyle de kapitalizmin söz konusu dönüşümü tarihsel olarak ilerici bir aşama olarak nitelendirilmektedir.

İlgili bölümlerde de işleneceği gibi, Hardt ve Negri'nin antagonist öznesi olan çokluk, temelde enformasyonel kapitalizm anlatısı üzerine inşa edilmektedir. Negri'nin erken döneminden itibaren kuramsal pozisyonunu belirleyen temel argümanlardan biri zekanın doğrudan bir üretim gücü olduğuna dair iddiadır. Zira

Negri, bununla ilgili olarak Castells'in enformasyonel kapitalizme ilişkin analizini takip ettiklerinin de altını çizmektedir (Negri, 2006a, 39).

Negri'nin erken döneminin antagonist öznesi olan "toplumsal işçi" formülasyonu ile geç döneminin "maddi olmayan emek" figürünü birbirine bağlayan hat da zekanın artık asli bir üretim gücü olduğuna dair varsayımlarıdır. Negri'nin terminolojisinde bu durum Marx'tan türetilen "genel zeka" ya da "kitlesel entelektüellik" kavramları ile karşılanmaktadır. Negri, söz konusu analizden antikapitalist bir potansiyel çıkarımında bulunmaktadır; Castells'in ise böyle bir gündemi kuşkusuz bulunmamaktadır.

Nihayetinde bu noktadan itibaren Hardt ve Negri'nin entelektüel üretiminin yoğun etkisinde kaldığı İtalyan operaismo teorik ve politik hareketinin incelenmesine geçilebilir. Negri'nin 1960'lı yılları 1980'lere bağlayan süreçte mensubu olduğu söz konusu hareket, zengin bir teorik ve politik üretime sahiptir. Söz konusu üretim imparatorluk ve özellikle çokluk kavramları ile süreklilikleri bağlamında okunmaya çalışılmaktadır. Bundan sonraki ilk alt bölümün gündemini operaismo'nun temel kavramsal dağarcığı; sonraki alt bölümün gündemini ise Negri'nin erken döneminin antagonist öznesi olan toplumsal işçi formülasyonu oluşturmaktadır.

3. ERKEN DÖNEM ANTONIO NEGRI

Her ne kadar imparatorluk ve çokluk kavramsallaştırmaları Michael Hardt ve Antonio Negri'nin ortak çalışmalarının ürünü olsa da, kavramların soyağacını izlediğimizde Antonio Negri'nin 1960 ve 1970'lerde mensubu olduğu İtalyan operaismo⁷ politik ve teorik hareketinin türettiği kimi kavramlar ile belirgin benzerliklere sahip olduğu aşikardır. Dolayısıyla Hardt ve Negri'nin çağdaş egemenlik yapısını ve antagonist özne nosyonunu üzerine inşa ettikleri kavram setini çerçevelendirebilmek için Negri'nin erken dönem çalışmalarının analizi şarttır. Zira 1990'ların sonunda güncel halini alan Hardt ve Negri'nin imparatorluk ve çokluk teorilerini operaismonun etkisini göz ardı ederek anlamak mümkün değildir (Keucheyan, 2016, 12).

Marx'ın Grundrisse'deki tezlerinden genel zeka mefhumunu ve biçimsel boyunduruktan gerçek boyunduruğa geçişi merkezine alan üretim biçimi analizi ve Hardt ve Negri'nin özne kavrayışının merkezi figürü konumundaki maddi olmayan emek kavramından belirgin izler taşıyan toplumsal işçi kavramıyla operaismonun kavramsal repertuarı ile Hardt ve Negri'nin çağdaş küresel kapitalizmi analiz ederken kullandıkları kavramlar arasında bir süreklilik söz konusudur.

Tüm bunlarla birlikte operaismonun yönetime dair sınıf mücadelesini tarihin motoru olmanın ötesinde sermayenin ve kapitalist toplumun hareketlerini işçi sınıfının

⁷ "Operaismo" kavramı Türkçe'de konuya ilişkin kimi çalışmalarda "işçilik" olarak çevrilmiştir. Fakat bu çalışmada İngilizcesi "workerism" olan kavram ile karışıklık yaratmaması için metin boyunca özgül İtalyan deneyimi kastedildiğinde "operaismo" kavramı, operaismo ile ilişkili fakat onu aşan Marksist gelenek kastedildiğinde ise "Otonomist Marksizm" kavramı tercih edilecektir. İşçilik (workerism) kavramı "meslekten işçilerin yönetimlerdeki ve hatta işçi hareketlerinin delegasyonlarındaki, örgütlerindeki, partilerdeki ve sendikalarındaki mevcudiyetine, bazen de bu mevcudiyeti mutlaklaştıracak ölçüde ayrıcalık tanıyan tavrı tanımlar. Bunun bir sonucu küçük burjuvazi ya da daha açık bir şekilde entelektüeller gibi, işçi sınıfının dışındaki toplumsal katmanlardan gelen temsilcilere duyulan kuşku ve bazen de dışlayıcılıktır." tanımı ile "operaismo" kavramı ile açık farklılıklara sahiptir (Bensussan, Labica, 2012, 496-497). Bu alıntıdan da anlaşılacağı gibi, "workerism" akımı sendika, parti ve benzeri kurumsal yapılarda işçilerin doğrudan dahline önem vermektedir ve bu önem işçi sınıfı dışındaki -entelektüeller, öğrenciler ya da küçük burjuvazi gibi- toplumsal katmanlara karşı kuşku ve dışlayıcılığı da kapsamaktadır. Bu bölümde açılmaya çalışılacağı gibi, "operaismo" ise İtalyan örneğinde öncelikli olarak parti ve sendika gibi kurumsal yapılara karşı olan bir konumda bulunmaktadır. Operaismo ayrıca başka toplumsal katmanlara yönelik kuşkunun aksine Negri örneğinde de göreceğimiz gibi özneyi heterojen bir mahiyette kavramsallaştırmaya yönelik bir çaba ve iddiayı da temsil etmektedir.

mücadelesine bağlayan bakış ile Hardt ve Negri'nin küresel egemenlik yapısı olarak imparatorluğun inşasını esas olarak çokluğun mücadelesine bir yanıt olarak gören bakış arasında bir benzerlik vardır (Bensussan, Labica, 2012, 695; Moulier, 2006, 31; Hardt, Negri, 2008, 69).

Zira sınıf mücadelesinin tarihine dair her iki gözlem açısından da eyleyen öznenin mücadelesi egemenlik yapılarının inşasını öncelemekte ve onu belirlemektedir. Nihayetinde her iki formülasyona göre egemenlik yapılarının kurumsal mimarisi eyleyen öznenin mücadelesine bir yanıt niteliğindedir.

Bu bölümde operaismo politik ve teorik hareketinin 1960 ve 1970'li yıllarda ürettiği kavram seti ile Negri'nin 1970'li yıllarda ürettiği toplumsal işçi kavramının genel bir değerlendirilmesi sunulacaktır. Bu değerlendirme söz konusu hareketin politik ve teorik yöneliminin tüketici bir bakışla değil; temel argümanlarının imparatorluk ve çokluk kavramları ile süreklilikleri içerisinde okunmasından ibaret olacaktır. Zira operaismo'nun ve Negri'nin söz konusu dönemdeki teorik üretimi son derece zengindir ve bu da bu bölümün sınırlarını bir hayli aşmaktadır.

3.1. Operaismodan Otonomiye

Avrupa'nın geri kalan ülkelerinin birçoğunda olduğu gibi 1960 ve 1970'li yıllar İtalya'sı sınıf ve öğrenci mücadelelerinin yoğun olarak yaşandığı bir döneme işaret etmektedir. Bir yoruma göre 1968 olayları Fransa'da bir kaç aylık bir süreye tekabül etmekteyken İtalya'da ise 1970'li yılların sonuna dek sürmüştür (Hardt, 2005, 21). İtalya'daki mücadele dalgasının özgün yanı ise Avrupa'nın diğer ülkelerinde yaşananların aksine işçi sınıfının yanında öğrencilerin, kadınların ve muhtelif toplumsal hareketlerden müteşekkil yapıların mücadelelerinin birlikte yürümesidir (Negri, 2006b, 12).

Dolayısıyla operaismo hareketi içindeki kuramsal gelişim, 1968 dönümü ile başlayan mücadele dalgasının etkisini taşımaktadır. Bu dönümü takip eden yıllarda işçi sınıfı mücadelesinin yanında öğrenci hareketini de kapsayan farklı toplumsal öznelliklerin İtalya'daki sosyal hareket deneyimine dahil olması, hareketin özneye dair kuramsal yaklaşımını etkileyecektir.

İtalyan politik ve teorik hareketi operaismo, 1960'lı yılların başından 1970'li yılların sonuna kadar faaliyet gösteren parlamento dışı Marksist bir harekettir (Bensussan ve

Labica, 2012, 695). Mario Tronti, Raniero Panzieri, Antonio Negri ve Romano Alquati'nin teorik çekirdeğini oluşturduğu ve Grundrisse'den türetilen genel zeka, biçimsel boyunduruk, gerçek boyunduruk ile işin reddi ve otonomi gibi kavramlara yapılan kuvvetli gönderiler ile hemen tanınabilen bir dile ve düşünce yapısına sahip olan hareket, 1960'lı yılları takip eden yirmi yıla yakın süre zarfında *Quaderni Rossi* (Kızıl Defterler), *Classe Operaia* (İşçi Sınıfı), *Potero Operaio* (İşçilerin Gücü) ve *Autonomia Operaia* (İşçilerin Otonomisi) gibi muhtelif politik hareket ve yayınlar ile faaliyet göstermiştir (Turchetto, 2014, 274).

Hardt (2005, 21-22), operaismo hareketinin okumasını yaparken 1960'lı yılları takip eden yirmi yıllık sürece dair iki dönem tespit etmektedir. Bunlardan ilki 1960'lı yılların başından 1970'li yıllara kadar uzanan dönemi kapsamaktadır ve bu dönemde hareketin en kayda değer argümanı, kapitalizme ve çeşitli merkeziyetçi yapılara karşı işçi sınıfının yükselen otonomisine, yani işçi sınıfının kapitalist üretim ilişkilerinden ve parti, sendika gibi merkeziyetçi politik yapılardan bağımsız toplumsal değerler ve ilişkiler üretebilme ve sürdürebilme gücüne vurgu yapan iddiadır. Hareketin ikinci dönemini kapsayan ve 1970'li yılların ilk yıllarından 1980'lerin başına kadar uzanan süreç ise üretimin ve dolayısıyla sınıf mücadelesinin fabrikadan toplumun geneline yayıldığı fikrine dayanan ve emek ve sermaye arasındaki antagonizmada emeğin yanına öğrencilerin, işsiz grupların ve diğer toplumsal hareketlerin de dahil olduğu heterojen bir özne nosyonunun geliştirildiği dönemdir.

Bu iki dönem arasında 1968 olaylarının da etkisiyle operaismonun antagonist özne yorumunun işçi sınıfını da içeren ve aynı zamanda öğrenci hareketi gibi farklı toplumsal öznellikleri de kapsayan heterojen bir mahiyete doğru evrildiği dikkate değerdir (Palazzo, 2014, 206-207).

Nihayetinde 1968'i takip eden mücadele deneyimi İtalya'da etkili bir işçi ve öğrenci ittifakı biçiminde tezahür edecektir ve operaismo çizgisi bu gelişmeye kayıtsız kalmayacaktır (Wright, 2008, 117). Dolayısıyla İtalyan operaismo geleneğinin özne yorumu iki temelde karşılık bulmaktadır; bunlardan ilki işçi sınıfı öznelliğinin öncü parti ve çeşitli kurumsal yapılardaki temsilcilere terk edilemeyeceğine dayanan otonomi düşüncesi; ikincisi ise öğrencileri, kadınları ve bunlar gibi çeşitli toplumsal aktörlerin taleplerine dikkat çeken çoğulluk düşüncesidir (May, 2000, 49).

1968 ile başlayan mücadele dalgasının nasıl yorumlanacağı sorunu Leninist politik yapılar ile operaismo arasındaki keskin ayrımı işaretlemektedir. Leninist yoruma göre mücadele dalgasının siyasal iktidara tercümesi parti, sendika ve benzeri kurumsal yapıların yoğun ve sıkı aracılığı ile gerçekleşmeli iken; operaismo, sendika ve benzeri kurumsal yapıların aracılığını ve temsiliyetini reddeden ve siyasal özenin otonom örgütlenmesini öneren bir konuma sahiptir (Castellano ve diğ., 2005, 36-37). Operaismo hareketi Leninist modelin proletarya diktatörlüğü aracılığıyla devleti ele geçirme stratejisini reddetmektedir (Castellano ve diğ., 2005, 40). Bu yoruma göre işçi sınıfı sermayeden ve çeşitli bürokratik merkezîyetçi yapılardan özerk kendi otonom yapılarını kurmalıdır.

Dolayısıyla hareket İtalya'da *Partito Comunista Italiano* (PCI - İtalyan Komünist Partisi) ile karakterize olan üçüncü enternasyonal Marksizminin nesnel belirlenimci anlayışına ve öncü parti prensibine dayanan Leninist modeline karşı işçi sınıfı öznelliğine dayanan bir özerklik anlayışına sahiptir; hatta bu hareketin doğrudan İtalyan Komünist Partisi'yle zıtlık doğrultusunda geliştiği dahi söylenebilir (Tosel, 2014, 67; May, 2000, 49). Operaismo hareketinin dayandığı temel prensipler ise parti, sendika gibi kurumsal yapıların içerisinde oluşan hiyerarşinin eleştirisi ve temsiliyete karşı radikal ve katılımcı demokrasi alternatifine yapılan vurgudur (Hardt, 2005, 26).

Operaismo hareketinin merkezi kavramlarından işin reddi (*refusal of work*), hareketin Leninist model ile farklılığını anlamlandırabilmek için kritik bir öneme sahiptir. Bu kavram "işe gelmeme ve işi sabote etme biçiminde ortaya çıkmaktadır ve ilkesel olarak çalışma saatleri ile ödenen ücretler arasında yanlış bir eşitlik kuran ve üretilen değerle ödenen ücretler arasındaki gerçek eşitsizliği işleten değer yasasının reddi" anlamına gelmektedir; operaismo "üretkenlikten bağımsız olarak fazla ücret almayı gerektiren politik ya da sosyal ücreti" politik hedeflerinden biri olarak belirlemektedir (Ryan, 2006, 35).

Bu kavram, emeğin yaratıcı ve üretken gücünün inkarını değil bütün toplumsal ilişkileri soğutan kapitalizmin reddini içermektedir. Bu noktada harekete göre Leninist model emeği, insanın kendisini gerçekleştirmesini sağlayacağı bir öz olarak görmekte ve emeğin özgürleşmesini savunmaktadır; operaismo çizgisi ise bizatihi emekten özgürleşmeyi vurgulamaktadır (Hardt, 2005, 371; Viano, 2006, 45).

Gerçek boyunduruk (*real subsumption*) kavramı, hareketin 1970'lerde kapitalist üretim biçiminin geçirdiği dönüşüme dair analizinin merkezinde durmaktadır. Operaismo'nun bu dönüşüme ilişkin temel iddiası, artık üretimin fabrikanın dışına taşarak tüm topluma yayıldığı; tüm toplumsal ilişkilerin sermayenin tahakkümüne girdiği ve bununla ilişkili olarak da sınıf mücadelesinin mekanının fabrikadan topluma doğru genişlediğidir.

Hareket bu geçişi Marx'ın biçimsel ve gerçek boyunduruk kavramları ile tanımlar. Operaismo hareketinin teorisyenlerine göre sermayenin biçimsel boyunduruk (*formal subsumption*) süreci sona ermiş ve gerçek boyunduruğa geçilmiştir. Öncelikle Mario Tronti'nin ve daha sonrasında da Antonio Negri'nin üretim biçimi analizinin merkezinde bu kavram bulunmaktadır. Negri'nin 1970'li yıllarda analizinin merkezine yerleştirdiği genel zekanın yani kitleselleşmiş entelektüelliğin⁸ (*mass intellectuality*) temel üretici güç haline geldiği ve bu üretici güç ile donanmış bir figür olan toplumsal işçinin temel antagonist özne haline geldiği iddiası bu üretim biçimi analizi ile ilişkiye sahip olacaktır.

Gerçek boyunduruk, insan toplumsallığının bütün boyutlarının kapitalist değerlenme mantığına göre düzenlenmesini ifade etmektedir. Gerçek boyunduruk sürecinden önce gelen biçimsel boyunduruk, kapitalist üretim tarzı ile farklı üretim tarzlarının bir arada bulunduğu bir süreci ifade etmektedir; biçimsel boyunduruk sürecinde kapitalist üretim tarzı farklı üretim tarzlarına hegemonyasını dayatmakta, diğer üretim tarzlarını kendisine tabi kılmakta, yani kapitalistleştirmektedir. Gerçek boyunduruk ise bütün üretim süreci kapitalist mantıkça fethedildiğinde ortaya çıkmaktadır (Neary, 2011, 239-240).

Dolayısıyla Marx'ın kapitalizmin farklı üretim biçimleri ile bir arada bulunma ve daha sonrasında diğer üretim biçimlerini içererek sermayeye tabi kılması anlamında kullandığı gerçek boyunduruk kavramını sermayenin bütün toplumsal ilişkileri

⁸ "Kitlesel entelektüellik kavramı toplum içinde yatay biçimde uzanan kolektif zekayı ve birikmiş entelektüel güçleri anlatır. Nüfus içinde belli bir gruba ya da kategoriye değil (örneğin entelektüeller), şu ya da bu dereceye kadar bütün bir nüfusu tanımlayan entelektüel bir niteliğe gönderme yapar. Entelektüellik bireyle sınırlı bir olgu ya da eğitilmiş entelektüellerin kapalı çemberi değildir; toplumsal birikime dayanan ve ortaklığa dayalı kolektif süreçlerle ilerleyen kitlesel bir olgudur" (Hardt, 2005, 370). Negri'nin toplumsal işçiden maddi olmayan emeğe uzanan özne teorisinde, kitlesel entelektüellik kavramının ruhu varlığını korumaktadır.

içererek kendine tabi kıldığı bir anlamda genişleterek tedavüle sokan İtalyan operaismo geleneğidir (Dinerstein, 2011, 294).

Yani Marx için bu kavram, örneğin kapitalist ve feodal üretim biçimlerinin birlikte bulunduğu bir toplumsal formasyonda ilkinin ikincisini içererek kapitalist üretim ilişkisine tabi kılmasına işaret etmekteyken; operaismo ise bu kavramı bütün toplumsal ilişkilerin -örneğin ev içi emek- kapitalistleşerek artı değer üretimine dahil olması anlamına gelecek şekilde tüm toplumsal ilişkilere doğru genişleterek yorumlamaktadır.

Operaismo'nun yorumlayış şekliyle birlikte gerçek boyunduruk ile birlikte "tüm toplumsal yaşam, içinde kapitalist gereksinmenin -artı değerın sömürülmesi- en mükemmel biçimde karşılandığı bir fabrikaya dönüşmeye başlar" (May, 2000, 50). Hareketin söz dağarcığında sıkça kendine yer bulan toplumsal fabrika (*social factory*) kavramı, üretim alanını bütün bir topluma genişleten gerçek boyunduruğun söz konusu yorumlanma biçimi ile ilişkilidir.

Dolayısıyla hareket bu kavramı oldukça genişletilmiş bir bağlamda kullanmaktadır. Operaismo hareketi içinde yorumlanma biçimiyle gerçek boyunduruk, üretimden ayrı toplumsal eylem alanlarının bizatihi üretime daha fazla tabi kılınmasını ifade etmektedir. Bu yorum, 1970'li yıllardan itibaren üretimde otomasyon gibi teknolojik yeniliklerin ortaya çıkmasıyla ilişkilendirilmektedir. Üretimdeki teknolojik dönüşüm, bilginin temel üretici güç haline gelmesi sonucunu doğurmuş; bu eğilimin sonucu olarak da zihinsel emek -ya da Negri'nin tabiri ile toplumsal işçi- geleneksel anlamıyla endüstriyel emeğe baskın gelmiştir. Kapitalizmin gerçek boyunduruk sürecinde sermaye, esasen toplumsal olarak üretilen bilgiyi metalaştırmıştır.

Ayrıca 1960'lı yılların sonundan itibaren ekonomide hizmet sektörünün artan genişlemesi, ücretli emek ilişkisinin genelleşmesi ve geleneksel olarak üretken sayılmayan sektörlerin kapitalist üretimin mantığına tabi olması gibi gelişmeler dolayısıyla nüfusun geniş kesimlerinin ücretli ya da ücretsiz emek olarak proleterleşmesi, kapitalist üretim biçiminin gerçek boyunduruk sürecine geçtiğinin temel emareleri olarak yorumlanmaktadır (Turchetto, 2014, 278-279).

Hareketin işin reddi ile ilişkili politik ya da sosyal ücret talebi, gerçek boyunduruk sürecinde değerın artık -ya da sadece- fabrikada değil, tüm toplumda üretildiği iddiasına karşılık gelen bir stratejidir. Bu akıl yürütme tarzına göre değer -ya da

bilgi- artık sadece fabrikada üretilmiyorsa ve değerin toplumsal bir temeli varsa, sınırları belli herhangi bir üretim mekanında geçirilen zamanla ilişkili olan ücret ilişkisi bir yanılsamadan ibarettir. Hareketin politik ya da sosyal ücret olarak adlandırdığı talebi bu düşünceden beslenmektedir.

Operaismonun stratejisine göre gerçek boyunduruk ile tüm toplumu fabrika haline getiren kapitalist denetimin kırılması, işçi sınıfının işin reddi yoluyla mücadelesine bağlıdır. Bu varsayıma göre işin reddi sermayenin varoluş nedenini ortadan kaldıracak ve işçi sınıfının kendi kendini gerçekleştirebileceği otonom projeler kurabilmesinin yolunu açacaktır (Cleaver, 2006, 34).

Bu argüman kapitalizmin aşağıdan yıkılacağı gibi bir beklentiyi barındırmaktadır. Grevler, işe gelmeme ya da iş yavaşlatma ve toplumsal ücret talepleri gibi stratejileri kapsayan kapitalist artı değer üretme pratiklerinin reddi, özgürleşim projesinin yolunu açacaktır. Bu yoruma göre özgürleşim, sınıfın kendi kaderini parti ya da sendikadaki çeşitli temsilcilere teslim etmesiyle değil; artı değer üretme sürecine dahil olmayı reddetmesiyle ve toplumsal düzeyde kapitalizme alternatif otonom projeler kurması yoluyla gerçekleşecektir. Operaismonun beklentisine göre "kapitalizme teslim olmayı reddetmenin kendisi, komünizmin kuruluşudur" (May, 2000, 51).

Operaismonun üretimin tüm topluma yayıldığı iddiasını 1970'li yıllardan itibaren Negri devralacak ve kapitalist üretimin geçirdiği bu dönüşümün ortaya çıkardığı ve kıymeti kendinden menkul bir antagonist özne olan toplumsal işçi -ve daha sonrasında da maddi olmayan emek- kavramını ortaya atacaktır.

Son olarak İtalyan operaismo hareketi ile ilişkili fakat özgül İtalyan deneyimini aşan bir Marksist gelenek olan Otonomist Marksizm geleneğinden bahsedilebilir. Operaismo örneğinde zengin bir kavramsal üretim ile karşılaştığımız siyasal gelenek olarak Otonomist Marksizm'e anlamını veren ilk tema işçi sınıfının parti, sendika gibi kurumsal örgütlerden ve sermayeden otonom çeşitli hareket ve politikaları tanımlamasıdır. Bu noktada belirtilmelidir ki sınıf bu geleneğin dilinde sosyolojik değil, politik bir perspektifle kavranmaktadır. Bu perspektif sınıfın üretim araçları ile ilişkisi dolayısıyla değil mücadele içerisinde oluştuğunu ima etmektedir. Bu geleneğin temsilcilerinden Hardt ve Negri de, çokluk bağlamında sınıfı, üretim araçlarıyla ilişkisi dolayısıyla değil mücadele içerisinde belirlenen ilişkisel bir süreç

olarak yorumlamaktadır. Otonomi kavramı ise işçilerin kendi çıkarlarını tanımlayabilme ve lider, öncü, parti, sendika ve benzeri bir aracı yapı olmaksızın mücadele edebilme yetisinin altını çizmektedir. Cleaver'a göre bu geleneğin işçi sınıfının otonom gücüne olan inancı, Leninizm ile temel önemdeki farkını göstermektedir. Çünkü Leninizm, sermayenin gücüne odaklanma eğilimindedir ve işçi sınıfının onu harekete geçirecek bir öncüye ihtiyacı olduğu iddiasındadır (Cleaver, De Angelis, 2005, 79-80).

Otonomist Marksizm'e anlamını veren ikinci tema ise üretim ilişkilerinin tüm topluma yayıldığı ya da toplumun kendisinin bir fabrika haline geldiğine dair iddiadır. Operaismo hareketi örneğinde gerçek boyunduruk ile toplumsal fabrika kavramları ile karşılanan üretim ilişkilerinin toplumun geneline yayıldığına dair bu iddia Hardt ve Negri'de biyopolitik üretim kavramı ile karşılanmaktadır. Üretimin toplumsallaştığı düşüncesi, çokluk kavramında olduğu gibi heterojen özne kavramsallaştırmalarına imkan vermektedir. Cleaver'a göre sermayenin tahakküm mekanizmalarını tüm topluma yayması, sınıf mücadelesinin artık her yere yayıldığı ve ücretli ve ücretli olmayanlar ile farklı politik öznelliklerin mücadelesinin iç içe geçtiği girift bir özne nosyonunun ortaya çıkmakta olduğunun habercisidir (Cleaver, De Angelis, 2005, 86-87)

Negri'nin çokluk kavramsallaştırmasında daha açıkça göreceğimiz gibi özneye dair bu yaklaşımın dolaysız sonucu, sınıf politikasını yerini alacak bir tür yeni toplumsal hareketler birlikteliği olacaktır. Savran'ın (2006, 7) Laclau ve Mouffe bağlamında getirdiği eleştiri, Otonomist Marksist gelenek için de geçerlidir. Otonomist Marksizm geleneği sermaye tahakkümünün tüm topluma yayıldığı iddiasıyla farklı toplumsal öznellikler arasında bir ortaklık kurma çabasıdır. Oysa söz konusu kategoriyle kucaklanmaya çalışılan bu öznellikler üzerinde yükseldikleri baskı ve eşitsizlik biçimleri itibarıyla yapısal olarak birbirinden farklıdır. Esasında emek ve sermaye çelişkisi ile patriyarka, ırkçılık, milliyetçilik gibi farklı tahakküm biçimleri arasındaki ilişki kısmi ortaklıklara sahip olsa da, çoğunlukla gerilimlidir. Dolayısıyla söz konusu gelenek farklı baskı ve egemenlik biçimlerini salt sermaye ilişkisinin bir türevine indirgeyerek bu tahakküm biçimleri arasındaki farklılıkları görünmez kılmaktadır.

Nihayetinde 1960'lı yılları takip eden yirmi yıllık süreçte özgün bir uğrağı temsil eden İtalyan operaismo hareketine dair bu değerlendirme, hareket içerisindeki politik

ve teorik nüansları göz ardı ederek hareketin söyleminin genel eğilimini yakalama çabasıdır. Hareketin söylemine genel olarak bakıldığında bir kavram enflasyonu barizdir. Kavramlar yine kavramlara referansla açıklanmakta, üretim sürecinin ve öznenin geçirdiği dönüşüm ampirik olgulardan değil; hareketin politik temennilerinden beslenmektedir.

Wright'ın (2008, 216) belirttiği gibi bu düşünce tarzı başlangıç noktası olarak gerçek toplumsal süreçleri alıyorsa da bir noktadan sonra kendisine gönderme yapmaktan kurtulamamaktadır. Bu durum kuşkusuz operaismonun kapitalizmin ve sınıfın dönüşümünü anlama çabasında olan akademik bir yapıdan çok politik ve teorik gündemi olan devrimci bir hareket olmasıyla ilgilidir. Hareketin dilinde antagonist özneye dair Mesihçi⁹ söylem bu gündemi görünür kılmaktadır, zira bu hareketin söylemi öznenin antikapitalist mahiyete sahip eşitlik ve özgürlük imkanına dair övgülerle doludur.

Operaismo geleneğinde antagonist öznelere hayal etmek amacıyla kullanılan kavram enflasyonu Negri'nin toplumsal işçi formülasyonunda da devam edecektir. Toplumsal işçiden çokluğa giden yolda Negri, antagonist özneyi kuramlaştırmak amacıyla, operaismo geleneğinden devraldığı kavram setini Spinoza'nın ve çağdaş Fransız felsefesinin kimi kavramlarıyla eklemleyerek bu süreci zirveye taşıyacaktır.

3.2. Kitleleşen İşçiden Toplumsal İşçiye

Toplumsal işçi (*social worker*) kavramı, Negri'nin 1970'li yıllarda teorik gündeminin merkezini oluşturmaktadır (Turchetto, 2014, 280). Bu kavram ile Negri, kapitalizme karşı mücadele eden -daha doğru ifadeyle etmesini beklediği- ve antikapitalist bir özgürlük ve eşitlik imkanını barındırdığı iddiasında olduğu yeni antagonist özneyi tarif etmektedir.

Operaismonun 1970'li yıllardan itibaren kapitalist üretim biçiminin gerçek boyunduruk sürecine girdiği ve üretimin örgütlendiği alan olan fabrikanın bütün topluma yayıldığı fikrine dayanan toplumsal işçi kavramı, Marx'ın Grundrisse'de

⁹ Bu kelime ile kastedilen, çeşitli kötücül anlamlarla tanımlanan bir yapıya adilane, özgür, dayanışmacı ve benzeri özellikler ile tanımlanan iyicil bir aktörün gelerek -burada toplumsal özne- bu yapının kötülüklerine son vereceğine dair naif beklentidir. Vurgulanmak istenen ise, özneye yüklenen misyonun ampirik olgularla desteklenmemesi ve siyasi temennilerin sonucu olarak da oldukça abartılı olmasıdır.

kullandığı genel zeka¹⁰ (*general intellect*) mefhumunun -ya da toplum içerisinde yayılan bilginin, iletişimin ve işbirliğinin- kapitalizmin gerçek boyunduruk sürecinde temel üretici güç haline geldiği iddiasına dayanmaktadır.

Negri, 1968 olayları ile birlikte fabrikanın Fordist-Taylorist üretim bandında iş gören ve vasıfsız kol emeğine dayanan kitlesel işçinin (*mass worker*) sonuna geldiğini ilan etmektedir (Negri, 2006c, 93). Kitlesel işçi, Negri'ye göre, "emek süreci açısından Taylorizmle, işgününün ve ücret ilişkilerinin örgütlenmesi açısından Fordizmle, ekonomik ve politik ilişkiler açısından Keynesçilikle, genel toplum ve devlet ilişkileri açısından ise planlamacı devlet modeli ve pratikleriyle" tanımlanmaktadır (Negri, 2005, 254).

Negri'ye göre kitlesel işçi modeli kavramın fabrika ile sınırlı karakteri nedeniyle artık yetersiz bir sınıf teorisini anlatmaktadır. Kapitalizmin yeni antagonist öznesi toplumsallaşmış, üretim ve yeniden üretim alanlarında bir araya gelmiş olan ve kafa emeğine dayanan toplumsal işçidir (Wright, 2008, 189). Bu özne iletişime ve işbirliğine dayanmaktadır ve bu niteliği ile entelektüel, soyut ve toplumsallaşmış bir özelliğe sahiptir (Moulier, 2006, 47).

Öznenin yaşadığı dönüşüm, operaismonun kapitalizmin tarihinin her daim işçi sınıfının mücadelesine yanıt olduğu argümanı ile paralel bir şekilde, 1968 mücadelesi ile kitlesel işçinin fabrika örgütlenmesine karşı giriştiği mücadelenin ardından ortaya çıkan kapitalist kriz ile ilişkilendirilmektedir. 1970'li yıllardan itibaren kapitalizmin yeniden yapılandırılması, otomasyon ve bilgisayarlaşma gibi etkilerle ve üretimde iletişimin artan rolüyle kitlesel işçinin sonunu getirirken "soyut emeğin ve dolayısıyla mücadeleye eğilimli, toplumsal düzeyde yayılmış emeğin daha ileri kitleselleşmesini" ortaya çıkarmıştır (Negri, 1988, 14-15'ten aktaran Wright, 2008, 202).

Negri'ye göre fabrikanın Fordist-Taylorist örgütlenmesine isyan eden işçi sınıfı iletişimi, işbirliğini ve entelektüelliği temel alan bir öznellik geliştirmiş ve bunun karşısında sermayenin yanıtı da işçi sınıfının bu yeni öznelliğini temellük etmek olmuştur. Yani mücadeleler yoluyla üretilen bilgi çalınarak, kapitalist tahakküm

¹⁰ "Marx bu terimi belli bir tarihsel dönemde bir toplumun genel kullanım bilgisini ya da kolektif zekasını anlatmak için kullanır. Sabit sermaye, daha özel olarak zeki makineler insanlarla beraber bu genel zekayı taşıyabilir. Belli üretim işlerini (örneğin Piramitler için dev taşlar taşımak gibi) yerine getirmek için kolektif beden gücünün gerekli olması gibi kolektif entelektüel güç de üretimde doğrudan kullanılır." (Hardt, 2005, 370).

mekanizmalarının daha da kompleks yapısını beraberinde getirmiştir (Negri, 2005, 255).

Bu yoruma göre kapitalizmin gerçek boyunduruk sürecinde üretimin mekanının fabrikadan topluma doğru yayılışı, sermayenin toplumsal işçinin bu niteliklerini mülk edinme çabasıyla ve üretimin yeniden yapılandırılmasını bu öznelliğe dayandırmasıyla ilişkilidir çünkü iletişim, işbirliği ve entelektüellik gibi nitelikler doğası gereği toplumsal olarak üretilmektedir. Negri'ye göre:

"Üretimin yaygın biçimlerinin (yaygın fabrika) ortaya çıkışı ve büyümesi emek piyasasını olağanüstü genişletirken, bir yandan da doğrudan üretken işçi sınıfını, aksi takdirde marjinal biçimde gizli olarak bulunduğu düşünülecek olan toplumsal emeğin içindeki bir dizi işleviyle yeniden tanımladı. Son olarak, bütün etkinlikleri kolektif biçimde emek olarak olumlamasıyla, toplumsal mücadeleler içindeki geniş bir davranış dizisi içinde, her şeyin ötesinde kitlesel kadın ve gençlik hareketlerinde ifade bulan, üretken emek ile yeniden üretim emeği arasındaki karşılıklı bağlantılara dair bir farkındalık söz konusuydu. Bu gelişme, sözcük dağarcığında bir yeniliği zorunlu kılıyordu. Söyleye geldiğimiz gibi, kitlesel işçiden toplumsal işçiye. Ancak şöyle söylemek daha doğru olur: İşçi sınıfından, başka bir deyişle fabrikadaki doğrudan üretim içinde kitleselleştirilen işçi sınıfından, şimdi artık bütün bir üretim süreci boyunca yayılmış olan yeni bir işçi sınıfının potansiyelliğini ifade eden, bir bütün olarak toplumun ve toplumsal emeğin üzerindeki kapitalist kontrolün daha geniş ve daha nüfuz edici boyutlarına daha uygun bir kavrayış olarak toplumsal emek gücüne geçiş" (Negri, 2005, 259).

Operaismo hareketinin kapitalizmin gerçek boyunduruk sürecinde üretimin toplumsallaştığına dair argümanı, Negri'nin yaklaşımında, oldukça muğlak bir şekilde ifade edilse de, iki temelde karşılık bulmaktadır. Bunlardan ilki, -ki bu Negri'nin formülasyonunda dolaylı bir şekilde kendine yer bulmaktadır- geleneksel olarak yeniden üretim¹¹ olarak ifade edilen alanların, değer in aslı kaynakları haline geldiği fikri ile ilişkilidir.

Buna göre kapitalizm, öğrenciye kapitalist emek piyasasında kendisine yer edinebilmesi ve üretimin gereklilikleri ile uyumlu bir nitelik edinebilmesi için bir eğitim biçimi; kadına da toplumsal cinsiyet eşitsizliği itibarıyla emeğin yeniden üretiminde aslı bir yeri olan ev içi emeğini dayatarak onları içermektedir.

¹¹ Marx yeniden üretimi "üretim sürecinin toplumsal biçimi ne olursa olsun, bu sürecin sürekli olması ya da periyodik olarak sürekli aynı aşamalardan yeniden geçmesi zorunludur. Bir toplum, tüketmekten nasıl vazgeçemezse, üretmekten de aynı şekilde vazgeçemez. Bu nedenle, bir bütün oluşu ve bir akış halinde durmadan yenilenişi açısından bakıldığında, her toplumsal üretim süreci aynı zamanda bir yeniden üretim sürecidir" şeklinde tanımlar (Marx, 2014, 547).

Wright (2008, 169-170; 2008, 214), bu yaklaşımla ilgili olarak, feminist hareketin kadınların ev içi emeğiyle yalnızca gerekli emeğin masraflarını azaltmadığı, aynı zamanda kendilerinin de artı değer ürettiği argümanının Negri'nin etkili olduğu *Potere Operaio* (İşçilerin Gücü) içerisinde toplumsal cinsiyet bağlamından koparılarak üretimin toplumsallaşması bağlamında değerlendirildiğini not etmektedir.

İkinci olarak ise -ki bu Negri'nin esas gündemini oluşturmaktadır- gerçek boyunduruk sürecinde kapitalizm toplumsal olarak üretilen iletişimi, işbirliği ve bilgiyi temel üretici güç haline getirmiştir. Kapitalist ücret ilişkisine dahil olmayanlar da Negri'nin argümanında ücretli emekten dışlanmalarına rağmen kapitalist üretimin asli bir bileşeni olarak yorumlanmaktadır. Çünkü bu yoruma göre kapitalist ücret ilişkisinde dışlanmış olma, değer üretimine dahil olmamayı beraberinde getirmemektedir. Zira artık değer, toplumsal fabrikada üretilmektedir.

Bu yaklaşım, toplumsal işçi formülasyonunda, üretim ve yeniden üretim alanlarından öğrenci ve kadın hareketi gibi farklı toplumsal öznelliklere uzanan, sınırları oldukça belirsiz ve heterojen; tüm toplumu yatay kesen bir çoğulluğun özneleştiği fikriyle ilişkilenebilir.

Negri'nin geç döneminde maddi olmayan emek fikriyle inceltilmiş ve detaylandırılmış bir versiyonu ile karşılaşılacak olan bu özne nosyonunu birleştiren ortak payda ise sermaye tahakkümünün tüm topluma yayıldığı fikridir. Negri erken dönemdeki özne kavramsallaştırmasında üretimdeki bu dönüşümün ortaya çıkardığı toplumsal işçi figürünü; geç döneminde ise maddi olmayan emek ya da biyopolitik emek dedikleri kategoriyi icat edecektir. Ve bu iki emek figürü -toplumsal işçi ve maddi olmayan emek- üretimin toplumsallaştığı varsayımı gibi benzer argümanlardan beslenmektedir.

Toplumsal işçi üretimin görece bilgisayarlaşmış ve teknik olarak ileri sektörlerini referans almaktadır. Negri'ye göre, iş ancak bilim ve teknolojinin en ileri sektörlerindeki işçiler tarafından özgürleştirilebilir (Guattari, Negri, 2006, 13). Burada kastedilen belirli bir sektörün -bilgisayarlaşmış ve teknik olarak ileri sektörler- işçileri değildir, esas iddia, bu sektörlerde yoğunlaşan emeğin soyut ve entelektüel niteliğinin, endüstriyel emeğin 19. yüzyılda küresel üretimin küçük bir kısmını teşkil etmesine rağmen diğer emek biçimleri üzerinde hegemonya kurmasına

benzer bir şekilde, diğer emek biçimlerine bir hegemonya dayattığıdır (Hardt, Negri, 2004, 123). Bu yoruma göre emeğin bilgi ile ilgili niteliği tüm diğer emek biçimlerine doğru yayılma eğilimindedir.

Nihayetinde Negri'nin toplumsal işçi figürü, üretici güçlerin belirli bir gelişim aşamasında -otomasyonun, bilgisayarlaşmanın ve enformasyonun çağında- öznenin antikapitalist biçimler ve değerler yaratma potansiyelinin hiç olmadığı kadar yüksek olduğu imasını içermektedir. Buna göre bilim alanında ve emeğin üretken kapasitesinde ortaya çıkan bütün gelişmeler bir alternatifin varlığına işaret etmektedir (Guattari, Negri, 2006, 12).

Bu yoruma göre sermayenin teknolojik kapasitesinin artması öznenin özgürlük potansiyelini arttırmıştır; teknolojik belirlenimcilikle hemhal olan bu iddia esasen her şeye kadir olan teknolojinin büyük toplumsal hareketlerin başaramadığını başaracağı beklentisini içermektedir (Turchetto, 2014, 283).

Bu varsayıma göre üretimin bilgiye dayalı olduğu bu çağda üretim toplumsallaşmış ve özne iletişim ve işbirliği gibi nitelikler edinmiştir. Öznenin özgürlük potansiyeli ise temel üretici güç olan bilginin -ve dolayısıyla iletişim ve işbirliğinin- özneye ya da toplumsal işçiye içkin olduğu çıkarımına dayanmaktadır. Kapitalizm bu aşamada kendi gelişimi tarafından alaşağı edilmiştir, artık değer yaratma hedefinden kopmuş, "sırf bir iktidar iradesi ve siyasal cebir" olarak varlığını sürdürmektedir (Turhetto, 2014, 283). Yani kapitalizm artık atıl durumdadır, Negri'nin formülasyonunda, toplumsal işçinin çağıyla birlikte, değerın kaynağı ve üretimin mekanı topluma yayılmıştır.

Çözümlemeyi bir bütün olarak toplumsal alana genişletmeye yönelik bu varsayım fabrika dışındaki toplumsal öznellikleri de kapsama iddiasındadır. Bu yönüyle de farklı baskı ve egemenlik biçimlerinden etkilenmeleri itibarıyla indirgenemez öznelliklere sahip farklı toplumsal hareket biçimlerini oldukça genişletilmiş ve soyut bir biçimde kurgulanan toplumsal üretimin paydaşları olarak tanımlamaktadır.

Dolayısıyla Negri toplumsal işçi kavramı ile Marksist sınıf teorilerinin çoğunlukla görmezden geldiği farklı toplumsal hareket biçimlerini de içeren bir kuramlaştırmaya girişmiş fakat son kertede bu hareketleri -hatta neredeyse toplumun tamamını- oldukça muğlak bir şekilde kurgulanan toplumsal üretimin birer bileşeni olarak indirgemenen kurtulamamıştır.

Nihayetinde varoluşu kuramsal olarak inşa edildikten ve genel özellikleri soyut olarak ortaya konulduktan sonra geriye toplumsal işçinin somut belirişini Mesih'i bekler gibi beklemek kalmaktadır (Turchetto, 2014, 282). Uzun uzadıya varlığı kavramsal olarak tespit edilen ve kutsanan bu özneye büyük bir ümit ve iyimserlikle yüklenen eşitlik ve özgürlük misyonu Negri'nin Hardt ile ortak çalışmalarının öznesi olan çoklukta da malumdur.

Toplumsal işçinin bilgiyi ya da genel zekayı referans alan yönünün özgürlükçü potansiyeli çokluğun da temel özelliği olarak kavranmaktadır. Henüz toplumsal işçi versiyonu ile oldukça ham kalan üretimin genel zekayı baz alan soyut niteliğinin hegemonyasına dair iddia, çokluk bağlamında maddi olmayan emeğin hegemonyasına dair iddia ile inceltilmiş ve detaylandırılmış ifadesine kavuşmaktadır.

Negri'nin erken döneminde bir teorisyen ve militan olarak yer aldığı İtalyan operaismo geleneğinden kalan kavramsal miras, imparatorluk ve çokluk teorilerinde etkisini sürdürmektedir. Tüm toplumsal öznellikleri yatay kesen bir özne nosyonunun kavramsal inşasında, farklılıkları toplumsal üretimin birer parçası olarak nitelendirerek indirgeyen bakış açısının aşılması için Fransız postmodern felsefesinden türetilen kavram aşısına ihtiyaç vardır; bu kavramsal eklemlenme Negri'nin Hardt ile ortak çalışmasının postmodern prensi olan çoklukta sağlanmaktadır. Fransız teorisi ile İtalyan operaismosu arasındaki metodolojik sentez imparatorluk ve çokluğun temel kaynaklarını oluşturmaktadır (Negri, 2006a, 20). Negri'nin formülasyonunda bu iki okul arasındaki eklemlenme, özneliğin ve emeğin dönüşümü bağlamında kurulmaktadır (Negri, 2013a, 49).

Operaismonun kapitalizmin 1970'li yıllardan itibaren biçimsel boyunduruktan gerçek boyunduruğa geçtiğine dair iddiası da Hardt ve Negri'nin ortak çalışmalarında sürekliliğini korumaktadır. Üretim alanındaki söz konusu geçiş postmodern üretim ya da biyopolitik üretim kavramlarıyla tanımlanmaktadır. Nihayetinde çağdaş dünyanın egemenlik yapısını ve radikal öznesini işaret eden imparatorluk ve çokluk kavramlarının analizi sonraki bölümün gündemini oluşturmaktadır.

4. HARDT VE NEGRI'NİN ANTAGONİST ÖZNESİ: ÇOKLUK

Michael Hardt ve Antonio Negri'nin sırasıyla 2000, 2004 ve 2009 yıllarında yayımladıkları İmparatorluk, Çokluk ve Ortak Zenginlik isimli eserler, kapitalist iktidar aygıtının 1970'li yıllardan itibaren geçirdiği dönüşümün ve bu dönüşümün barındırdığı radikal ve özgürlükçü potansiyellerin güçlü bir anlatısını sunmaktadır. Kapsayıcılığı itibarıyla sosyal bilimlerin merkezi tartışma konularına dair bir çok iddia taşıyan eserler oldukça eklektik ve disiplinler arası birer metin olarak dikkat çekmektedir.

Michael Hardt ve Antonio Negri'nin temel teorik ve politik gündemi zımni olarak varsaydıkları Marksizm'in krizine bir yanıt olarak ortaya çıkmaktadır. Bu varsayıma göre, Marksizm'in işçi sınıfı merkezli özne teorisi ve emperyalizm kavramına yaslanan iktidar ve egemenlik okuması, günümüz küreselleşmiş dünyasının dinamiklerini anlamada arkaik kalmaktadır. İkilinin teorik gündeminin iki merkezi kavramı olan imparatorluk ve çokluk, arkaik kaldığı varsayılan emperyalizm ve işçi sınıfı kavramlarının yerini doldurma iddiasındadır.

İkilinin Marksizm'e atfettiği bu kriz varsayımı, Post-Marksist literatür ile paralel bir dolayımına sahiptir; söz konusu literatürün önde gelen temsilcilerinden Laclau ve Mouffe (2012, 29; 2008, 23) de Marksist kategorilerinin günümüz küreselleşmiş dünyasını anlamlandırmada geçerliliğini yitirdiği iddiasındadır. Örtük olarak varsayılan Marksizm'in krizinin yanında, Hardt ve Negri özneye dair kavrayışlarında da indirgemeciliğe karşı çoğulluğa olan vurgularıyla Post-Marksizm ile örtüşmektedir. Fakat Laclau ve Mouffe'un aksine Hardt ve Negri, Marksist kategorileri tümüyle reddetmek yerine farklı geleneklerden gelen kavramlarla Marksizm'i eklemlenerek yeniden bir okumasını yapmak çabasıyla Post-Marksist literatürden ayrılmaktadır.

Bu konuyla ilgili olarak Therborn, Hardt ve Negri'nin Neo-Marksizm içerisinde konumlandığını düşünmektedir. Bu görüşe göre Hardt ve Negri, Marksizm geleneğinden tümüyle kopmamaktadır; ikilinin entelektüel üretimleri Marksizm'in

farklı alan ve gelenekten gelen muhtelif kavram ve teorilerle eklemlenmesine dayanmaktadır (Therborn, 2010, 205-206). Yani burada Marksizm'in bir çeşit yenilenmesi söz konusudur; bu eklemlenme sürecinin çağdaş eleştirel teorilerin ayırdedici bir özelliği olduğu ve bunun da solun radikal kanadının yaşadığı yenilgi ruhu ile ilgili olduğu daha önce tartışılmıştı.

Therborn'un iddiasına göre Post-Marksizm, Marksist gelenekten gelen muhtelif teorisyenlerin -Offe ya da Habermas gibi-, bu geleneğin kavram dağarcığını tümüyle reddettiği ve bunların yerine başka kavramları ikame ettiği bir pozisyonu temsil etmektedir (Therborn, 2010, 201-202). Laclau ve Mouffe, Hegemonya ve Sosyalist Strateji'de, "artık ne Marksizmin başvurduğu öznellik ve sınıflar anlayışını, ne onun kapitalist gelişmenin tarihsel yönelimi görüşünü, ne de antagonizmaların ortadan kalktığı saydam bir komünizm anlayışını sürdürmek olanaklıdır" diyerek bu kopuşu teyit etmektedir (Laclau, Mouffe, 2012, 29).

Tüm bunlarla beraber Therborn, söz konusu bu iki gelenek arasındaki ayrımın muğlaklaştığını da not etmektedir (Therborn, 2010, 201). Zira söz konusu iki teorik yönelim için de Marksizm'in krizi esastır; farklı geleneklerden gelen kuramsal kaynakların teorik bir eklemlenmesi söz konusudur ve gündem, çağdaş toplumsal mücadelenin çoğul -ve ayrıca tekil ve indirgenemez- potansiyellerine odaklanmaktadır.

Ayrıca Post-Marksizm, büyük anlatılardan ısrarla kaçarken Hardt ve Negri, egemenliğe ve direnişe dair iki temel kavram -ya da büyük anlatı- ortaya koymaktadır. Küresel kapitalizmin egemenlik formasyonuna işaret eden imparatorluk ve bu küresel egemenlik mefhumunu aşabilecek yegane özgürlükçü özne konumundaki çokluk, ikilinin teorik ve politik gündeminin merkezindeki iki kavrama işaret etmektedir.

Nihayetinde bu bölümün ilk alt bölümü olan "İmparatorluğu Haritalandırmak" başlıklı bölümde, Hardt ve Negri'nin imparatorluk anlatısının temelleri üzerine bir tartışma yapılması hedeflenmektedir. Bölümde ilk önce küreselleşme tartışmasına ilişkin kısa bir literatür taraması yapıldıktan sonra, küreselleşme ile ortaya çıkan egemenlik anlatısı olarak imparatorluğun üzerine inşa edildiği temel varsayımlar sorunsallaştırılmaktadır.

İkinci alt bölüm olan "Bir Kavram Olarak Çokluk" bölümü, Hardt ve Negri'nin küresel kapitalizm çağının antagonist öznesi olarak tanımladıkları çokluğun hangi anlamlarla yüklü kullanıldığına odaklanmaktadır. Söz konusu kavram türdeşliktense farklılıklar, birliktense çoğulluk ve bütünlüktense tekillikler temelinde kurgulanmakta; işçi sınıfı, halk, kalabalık ve benzeri gibi farklı kavramsal kategoriler ile farklılıklarının altı çizilmektedir.

Üçüncü alt bölüm olan "Maddi Olmayan Emek Teorisi" bölümü, Hardt ve Negri'nin küresel kapitalizmin hegemonik emek biçimi olarak tarif ettikleri maddi olmayan emek figürünü gündemine almaktadır. Bu kavram Negri'nin erken döneminin toplumsal işçi kavramı ile süreklilikleri içerisinde tartışılmaktadır; zira her iki kavram da aynı soyağacından gelmektedir.

Dördüncü alt bölüm olan "Ortak Varoluş ya da Müşterekler Siyaseti" bölümü ise Hardt ve Negri'nin müşterekler temelinde kurguladıkları siyasal zemine odaklanmaktadır. Müşterek kavramı çoğul bir özne nosyonuna işaret eden çokluğun ortak paydasını oluşturan ilişkisel sürece işaret etmektedir. Yani Hardt ve Negri'nin temelde müşterekler zemininde anladığı siyasal zemin; çokluk ile maddi olmayan emek arasındaki bağı oluşturmaktadır.

4.1. İmparatorluğu Haritalandırmak

Hardt ve Negri'nin imparatorluk mefhumu, daha önce de bahsedildiği gibi, oldukça eklektik, pek çok kuramsal kaynağa referansla kurgulanan teorik bir inşaya işaret etmektedir. Kavramın bu eklektik yapısı, bir küresel kapitalizm anlatısı olarak imparatorluğu, bütünlüklü ve tutarlı bir şekilde okumanın önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır.

İkilinin entelektüel üretimi, Marx'tan Fransız postyapısalcı felsefesine; İtalyan operaizmosundan Spinoza'ya kadar farklı kaynaklardan türetilen çeşitli kavramların aynı çalışma içerisinde yan yana bulunduğu, fakat bu kavram enflasyonu ile birlikte ampirik verilere pek başvurmeyen bir karakteristiğe sahiptir. Dolayısıyla Hardt ve Negri'nin entelektüel anlatılarında kavramlar yine başka kavramlara referansla inşa edilmeye çalışılmakta; fakat bu kavramların anlatma iddiasında olduğu gerçeklik

hakkındaki ampirik referanslar pas geçilmektedir; bu haliyle de söz konusu entelektüel üretim, metinler ve teoriler arası bir niteliğin ötesine geçememektedir.

Turchetto (2014, 286) imparatorluk anlatısını "hafif siklet bir kültürel üretim" olarak nitelendirmektedir; bu anlatı, "popülerleştirici bir anlatım tarzını" içermekte; "sayısız ama nadiren araştırılmış başvuru kaynaklarını" referans almakta ve "en önemlisi, neredeyse bir hipermetin" mahiyetine sahiptir. "Hipermetin" özelliği nedeniyle imparatorluk anlatısı, okuyucunun gözünde bir teori ve kavram yığını biçimine bürünmektedir.

Göker (2005, 102-103), Hardt ve Negri'nin bir kavram ve teori yığını mahiyetindeki çalışmalarının bu yönünü izah etmek için, "türetmeci" kavramını kullanmaktadır; ikilinin çalışmalarındaki söz konusu eğilim, "nesnelerini araştırma pratiği içinde inşa etmek, olguları kavramlarıyla bu pratik sayesinde yüzleştirerek kazanmak, yapılmış ampirik çalışmalarla konuşmaya çalışmak yerine nesnelerini ontolojiden türeten" bir yönelime işaret etmektedir.

İkilinin çalışmalarında tarihsel bağlamsallaştırmaya ya da ampirik veriye pek yer bulunmamaktadır; sayısız alan ve gelenekten gelen kavramları "barok" bir üslupla birleştirme söz konusudur (Therborn, 2011, 206). Sanbonmatsu da söz konusu "barok" üslubun, çağdaş eleştirel teorilerin genel bir karakteristiği olduğunun altını çizmektedir; söz konusu eklemli üslup her ne kadar "teknik olarak marifetli, biçimsel olarak yaratıcı, estetik olarak her kalıba girebilen nitelikte" olsa da, anlatıya eklenen her bir katman ile birlikte, çağdaş durumumuz hakkında söyledikleri ve önerileri de o denli belirsiz olmaktadır (Sanbonmatsu, 2007, 104). Bununla birlikte söz konusu belirsizlik barok üslubun gündemini meşgul etmemektedir; çünkü teorinin ikna ediciliği ya da tutarlılığından ziyade özgün ve ayrıksı bir ifade tarzını tutturmakla ilgilenmektedir (Sanbonmatsu, 2007, 123).

Ve bu durum çağdaş eleştirel teorilerin bir diğer genel karakteristiği olarak teori ile gerçeklik arasındaki organik bağın kopmuş olmasıyla ilişkilidir; Sanbonmatsu'ya göre, önceki dönemin eleştirel teorilerinde -örneğin Gramsci'de- iktidarın işleyişi ya da dünyanın nasıl değiştirileceğiyle ilişkili yararıyla ölçülen teorinin işlevselliği çağdaş eleştirel teorilerde dönüşüme uğramış, sırf kendi kendinin göstereni ya da kanıtı haline gelmiştir (Sanbonmatsu, 2007, 108-111).

Son kertede Hardt ve Negri'nin sayısız alan ve gelenekten gelen kavramları birleştirmeye yönelik üslubu, üst üste binen ve bazen de birbirleriyle çelişen bir teori yığını oluşturmaktadır. Bu yönüyle söz konusu entelektüel üretim, teori ile gerçeklik arasında kurulması gereken ilişkiye yaslanmamaktadır; dolayısıyla bir "teorilerin teorisi" görünümündedir; bu yönüyle de postmodernist söylemin metinler arası ve eklektik karakteri ile uyumluluk göstermektedir (Savran, 2008, 170-171).

Nihayetinde bu bölüm özelinde bir egemenlik ve iktidar teorisi olarak imparatorluğun -daha sonraki bölümlerde de bir özne teorisi olarak çokluğun-, hangi temeller üzerine inşa edildiğini anlamlandırabilmek için, söz konusu anlatıları fazlalıklarından mümkün mertebe kurtarmaya çalışılacaktır. Bu fazlalıklarından kurtarmak ile amaçlanan, ikilinin egemenlik ve özne anlatısının hangi temeller üzerine bina edildiğini açığa çıkarmak ile ilişkilidir; zira daha önce de söylendiği gibi, bir teoriler yığını olarak söz konusu entelektüel üretim, bazen birbirleriyle çelişen bazen de üst üste binen ve ampirik yönü oldukça zayıf teorik inşalardan oluşmaktadır.

Bu bölüm, öncelikli olarak imparatorluğun varoluş nedenini belirleyen küreselleşmeye dair kısa bir literatür özeti yapmak; daha sonrasında da Hardt ve Negri'nin küreselleşmeye ne anlam atfettiğini sorunsallaştırmak ve nihayetinde de imparatorluk kavramını belirli bir bağlama oturtmak amacındadır.

Aşağı yukarı yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkan bir dizi gelişme, çağdaş dünyanın radikal bir dönüşüme sahne olduğu fikrinin temelini oluşturmaktadır. Söz konusu gelişmeler birbirlerinin hem nedenlerini hem de sonuçlarını belirlemekte; birbirleriyle ilişkili olan ve iç içe geçen süreçleri tanımlamaktadır. Bu gelişmelerin çerçeveselendirdiği anlatı sıklıkla küreselleşme olarak nitelendirilmektedir.

Söz konusu gelişmeler dizisi üretimin, ticaretin ve finansın ulusal sınırları aşarak küreselleşmesi ve bununla paralel olarak da çeşitli uluslararası ve ulusötesi ekonomik, siyasi ve hukuki kurumsal organizasyonların önem kazanması; üretimin niteliğinde teknolojik ve bilişsel altyapısının katlanarak artışı ve paralel olarak da küresel düzeyde iletişim, ulaşım ve enformasyon kapasitesinin tarihsel olarak hiç olmadığı kadar yoğunlaşması olarak özetlenebilir.

Kimi yorumlarda küreselleşmeye dair anlatı, 1970'li yıllardan sonra ortaya çıkan dönüşümün çağdaş dünyanın ekonomik, siyasal, sınıfsal ve kültürel yapılarında geri döndürülmesi mümkün olmayan sonuçlar yarattığı varsayımıyla, küreselleşmeye paradigmatik -hatta kimi zaman da devrimci- bir anlam atfetme eğilimindedir. Kimi yorumlarda ise küreselleşmeyi niteleyen çeşitli gelişmeler, çok daha geniş bir tarihsel sürece oturtularak, tarihsel kapitalizmin doğuşundan itibaren içinde taşıdığı özellikler olarak değerlendirilmektedir. Bu son yoruma göre küreselleşme olgusunda yeni olan pek az şey vardır.

Giddens, diyalektik ve eşitsiz gelişen bir süreç olarak okuduğu küreselleşmeyi, küresel düzeyde "toplumsal ilişkilerin yoğunlaşması" olarak tanımlamaktadır; bu yoruma göre küreselleşme ile birlikte "uzak yerleşimleri birbirlerine, yerel oluşumların millerce ötedeki olaylarla biçimlendirildiği ya da bunun tam tersinin söz konusu olduğu" bir toplumsal bağlam ortaya çıkmıştır (Giddens, 2004, 69).

Harvey (2008, 75) de "eşitsiz coğrafi gelişme" olarak tanımladığı küreselleşmeyi bir süreç olarak değerlendirmektedir; çünkü küreselleşmeye özgü olduğu varsayılan ticaretin uluslararasılaşması olgusu esasen on beşinci yüzyıla dayanan bir tarihe yaslanmaktadır. Bununla birlikte Marx ve Engels'in 1848'te yayınladığı Komünist Manifesto, başka şeylerin yanında incelikli bir küreselleşme analizi mahiyetindedir (Harvey, 2008, 37). Harvey'e göre Manifesto, kapitalist sermaye birikiminin uluslararasılaşmaya yönelik ihtiyacı hakkında pek çok ipucu vermektedir ve bu da küreselleşmenin kimi niteliklerinin çok uzun bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir:

"Kapitalist birikim sürecinin uzun tarihi boyunca oluşan coğrafi dönüşümlerin, "uzamsal çözümlerin" ve eşitsiz coğrafi gelişmelerin rolü üzerine bir polemğin varlığını tespit edersiniz. Kendi imajına uygun bir dünya inşa ederken burjuvazinin, kendi faaliyetlerinin -coğrafi ekolojik, uzamsal ve kültürel- temellerini nasıl yarattığı ve yıktığı konusunda bize çok şey anlatan bu boyut, daha yakın bir ilgiyi hak eder" (Harvey, 2008, 39).

Yani küreselleşmeyi tanımlayan eğilimlerin bazılarının kapitalizmin tarihi ile çakışan çok uzun bir geçmişi bulunmaktadır. Sınırsız sermaye birikiminin sağladığı motivasyon, kapitalizmin tarihi boyunca, yeni coğrafyaların keşfine ya da el değmemiş pazarlar aramaya yönelik itkinin yakıtını sağlamıştır. Bununla ilgili olarak Wood, kapitalizmin çağdaş durumda küresellik arz eden yayılcı eğiliminin,

kapitalizmin tarihsel gelişiminin sınırsız ve sonsuz yayılmaya yönelik gereksinmesiyle ilgili olduğunu not etmektedir (Wood, 2003, 207).

Fakat tüm bunlara karşın Harvey'e göre, 1970'li yıllar ile ortaya çıkan küreselleşme olgusunun tarihsel olarak yeni olan özelliklerini tanımlayan ve yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkan çeşitli gelişmeleri gözlemlemek mümkündür. Harvey, çağdaş küreselleşme sürecini tanımlayan dört gelişim dizisi tespit etmektedir.

Bu gelişmelerden ilki finansal serbestleşmedir; bu serbestleşme önceki dönemde ABD güdümünde gelişen ve hiyerarşik bir yapıya sahip olan finansal sistemden piyasa güdümlü ve merkezless bir finansal sisteme geçişe işaret etmektedir. İkincisi teknolojik gelişmeyi temel almaktadır; buna göre kapitalizmin tarihi teknolojik altyapıyla her zaman koşutluk içinde gelişmiş olsa da son dönemde yeni olan teknoloji kullanımının yoğunluğu ile ilgilidir. Üçüncü gelişme ise iletişim ve medya ağının geometrik artışını tanımlamaktadır; bu da küreselleşmenin enformasyonel niteliğini göstermektedir. Nihayet son gelişme çizgisi de iletişim ve ulaşım imkanlarının hızla artışını ve bununla ilişkili olarak iletişim ve ulaşım maliyetlerinin de aynı hızda düşüşünü ifade etmektedir; bu durum üretim, tüketim ve emek döngülerini uzamsal sınırlarından kurtaran bir küresel bağlam yaratmıştır (Harvey, 2008, 83-85).

Harvey, bu niceliksel dönüşümlerin niteliksel bir mahiyette kavranıp kavranamayacağı sorusunu şerh koyarak kabul etmektedir; fakat küreselleşmeyi bir devrim olarak nitelendirmenin kabul edilebilir olmadığını iddia etmektedir (Harvey, 2008, 91). Söz konusu olan gerçekte "herkesi ve satılabilecek her şeyi sermayenin eksenine çekerken, dünya nüfusunun çok büyük kesimlerini sermaye birikiminin" içine dahil etmektedir; dolayısıyla bir süreç olarak küreselleşmeyi "eşitsiz coğrafi gelişme" kavramıyla tanımlamak daha doğru olacaktır çünkü bu kavram, küreselleşmenin küresel boyuttaki eşitsizlikleri gizleyen nötr anlamının aksine, küreselleşmenin eşit olmayan siyasal ve ekonomik sonuçlarına işaret ederek, olası siyasal ve toplumsal eylem potansiyellerine dikkat çekmektedir (Harvey, 2008, 91).

Dirlik de Harvey'le paralel bir şekilde küreselleşmenin kapitalist sermaye birikiminin derinleşmesine işaret eden tarihsel bir dönemeç olduğunu altını çizerek, onu küresel

kapitalizm olarak tanımlamaktadır. Dirlik'e göre ise çağdaş dönüşümün karakteristik olarak beş özelliği bulunmaktadır.

Bunlardan ilki taşeron sistemi aracılığıyla üretimin ulusötesileşmesidir; bu durum kapitalizmin tarihinde yeni olmamakla birlikte yeni olan teknoloji kapasitesinin sermayeye hiç olmadığı kadar hız ve esneklik bahşetmiş olmasıdır. İkincisi ise daha önceki dönemde belirli merkezlerle işleyen kapitalizmin mutlak olarak merkezsizleşmesidir; bu önceki dönemlerde Büyük Britanya ya da ABD gibi merkezlerle anılan kapitalizmin artık yayıldığı bir merkez olmadığı anlamına gelmektedir. Üçüncüsü ise söz konusu küresel merkezsiz ağı bir arada tutan bir yapı olarak ulusötesi şirketin küresel bir aktör olarak ortaya çıkarak kapitalizmin yayılımını ve yönelimini tayin etmesidir. Dördüncüsü ise üretimin ulusötesileşmesiyle paralel olarak ortaya çıkan üretimin parçalanması sürecidir; bu durum üretimin yerelin tüm ölçeklerine nüfuz ederek merkezsizleştiğine ve dağılarak parçalandığına işaret etmektedir. Nihayetinde sonuncusu ise kapitalizmin merkezsizleşmesi ile paralel olarak tarihsel olarak ilk defa kapitalizmin Avrupa kökenlerinden sıyrılması ve avrupamerkezci bir anlatı olmanın ötesine geçmesidir (Dirlik, 2010, 131-134).

Bununla birlikte daha önce de söylendiği gibi küreselleşmeyi bir olgu olarak değerlendiren ve ulus devletin çözülmesi bağlamında paradigmatik bir anlam atfeden yaklaşımlar da söz konusudur. Bu yaklaşımlar çoğunlukla, sermayenin uluslararasılaşması, ulusötesi kurumların önem kazanması ile küresel düzeyde iletişim, ulaşım ve enformasyon altyapılarının ilerlemesi gibi gelişmeler dolayısıyla ulus devletlere dayalı egemenlik ve iktidar yapısının aşındığına ya da ortadan kalktığına vurgu yapmaktadır.

Strange bu minvalde bir okuma yapmaktadır. Bu yoruma göre yüzyılın son çeyreğinde finans, sermaye ve ticaretteki serbestleşme ve bu gelişmelerle paralel olarak da küreselleşen dünya pazarı gibi etkiler, toplum, ekonomi ve kültür üzerinde o zamana kadar tek yetkin güç olagelen ulus devlete dayalı iktidar ve egemenlik yapısının çeşitli piyasa aktörleri lehine azalmasına neden olmuştur (Strange, 2014, 156).

Bu argümana göre "bir zamanlar piyasalar devletin egemenliği altındayken, bugün aynı devletlerin hükümetleri pek çok önemli meselelerde piyasanın egemenliği altında" olan bir konuma geçmiştir (Strange, 2014, 156). Bu görüş devlet ve piyasa arasındaki iktidar asimetrisini yaratan en önemli etken olarak teknolojik dönüşümün artan hızına dikkat çekmektedir; teknoloji kapasitesi tarım, hizmet ve sanayi üretiminin niteliğinde çarpan etkisi yaratmaktadır; bu durum da devletleri çeşitli piyasa aktörleri tarafından yaratılan kredilere mahkum bir pozisyona itmektedir çünkü teknoloji kapasitesinin yaratımı, beraberinde çok yüksek maliyetler getirmektedir (Strange, 2014, 158-161).

Bununla birlikte Strange, devletin kendi iç organizasyonu ile ilgili belirli konularda egemenliğini sürdürdüğünün altını çizmektedir; fakat devletin piyasa aktörlerine karşı iktidarını kaybetmiş olması, özellikle ekonomi ile ilgili olan önemli meselelerdeki etkinliğinin ortadan kalkmasına ve dolayısıyla varlık sebebi olan meşruiyetini adım adım yitirmesine neden olmaktadır (Strange, 2014, 156). Nihayetinde bu formülasyon, küreselleşme çağıyla birlikte ulus devlet egemenliğinin aşındığına ve bu gelişmeyle paralel olarak da çeşitli piyasa aktörlerinin yükselişe geçtiğine vurgu yapmaktadır.

Kuşkusuz küreselleşmenin etkileri dolayısıyla ulus devletin sonunun geldiğini olgusal bir gerçeklik olarak tanımlayan yaklaşımların su götürür olduğunu not etmek gerekmektedir. Kimi yorumlar küreselleşme ile ulus devlet arasındaki ilişkinin çok daha karmaşık temellere sahip olduğunu not etmektedir. Mann ve Giddens böyle bir yoruma sahiptir.

Örneğin Mann (2014, 175-176), küreselleşme ile beraber ortaya çıkan gelişmeler ile birlikte ulus devletin etkisini yitirdiği genellemesine ulaşan yaklaşımların abartılı bir varsayıma sahip olduğunu iddia etmektedir. Mann'a göre söz konusu gelişmeler küresel düzeyde benzer -ulus devletin gerilemesi- değil; birbirleriyle çelişen sonuçlara yol açmıştır.

Çünkü "demokrasi seviyesi, gelişim düzeyi, altyapısal güç, jeopolitik güç, ulusal borçluluk ve benzeri" gibi konularda halihazırda Avrupa düzleminde bile ulus devlet yapısı çok büyük farklılıklar arz etmektedir; dolayısıyla çeşitli ve önemli olan konularda birbirlerine benzemezliklerle tanımlanan muhtelif ulus devletlerde,

kapitalizmin küreselleşmesinin onları gerileteceği düşüncesi, temelsiz bir iddiadır (Mann, 2014, 164-165).

Yani bu yaklaşıma göre küreselleşmenin ortaya çıkardığı kazanımlar ve maliyetler, farklı ulus devletlerde farklı etkiler yaratmıştır; dolayısıyla küreselleşmenin örneğin Singapur ile Almanya'da benzer etkiler yarattığını söylemek; bu devletlerin özgüllüklerini hesaba katmayan bir yaklaşıma işaret etmektedir. Küreselleşme ile ortaya çıkan gelişmelerin bazıları ulus devleti geriletirken, bazıları ise onu güçlendirmiştir. Dolayısıyla Mann'a göre bu süreç sonunda "ulus devletin ve ulus devlet sisteminin kuvvetlendiğini ya da zayıfladığını söyleyebilmemiz zordur" (Mann, 2014, 176).

Giddens da küreselleşmenin ulus devlete etkisi bağlamında paralel bir konuma sahiptir; buna göre diyalektik ve eşitsiz bir süreç olarak küreselleşmenin çeşitli ulusötesi örgütlerin önem kazanması ya da siyaset ve ekonomiyle ilgili sonuçları, bazı ulus devletlerde gücün artmasına; bazılarında ise azalmasına neden olmuştur; örneğin 1970'li yıllardan sonra ortaya çıkan küresel işbölümü, Avrupa'daki ulus devletlerin zayıflamasına, Uzakdoğu'daki muadillerinin ise güçlenmesine neden olmuştur (Giddens, 2004, 71-72).

Bununla birlikte ulusötesi şirketler ya da örgütler gibi çeşitli piyasa aktörleri her ne kadar çok büyük sermaye kaynaklarına hükmetmeler ve dolayısıyla çeşitli politikaları etkileme potansiyeline sahip olsalar da, söz konusu piyasa aktörleri toprak bütünlüğü ya da şiddet araçlarının tekeli gibi konularda ulus devletlerin halihazırda sahip olduğu kapasite ile karşılaştırılabilir değildir (Giddens, 2004, 74).

Wallerstein (2011, 16)'in dünya sistemleri analizi ise küreselleşme anlatısına ilk olarak tarihselleştirmeye ilgili bir itirazda bulunmaktadır; bu analize göre çoğunlukla küreselleşme ile ilgili anılan "sonsuz sermaye birikimi zorunluluğu, sürekli bir teknolojik değişim ihtiyacı, -coğrafi, psikolojik, entelektüel, bilimsel sınırların- genişlemesi" gibi gelişmeler, 1970'li yıllardan sonra ortaya çıkmak bir yana, tarihsel kapitalizmin beş yüz yıllık eğilimini yansıtmaktadır. İkincisi ise uzamla ilgili bir itirazdır; buna göre küresel bir uzamın küreselleşme ile ortaya çıktığı bir yanılgıdır zira, kapitalizm başlangıcından beri küresel bir ölçekte işlemeye meyletmektedir (Wallerstein, 2011, 41).

Dolayısıyla bu yaklaşıma göre içerisinde bulunduğumuz sürece son elli yılın sağladığı gözlüklerle bakmaktansa on beşinci yüzyıldan günümüze gelen geniş bir bağlamda yorumlamak gerekmektedir çünkü küreselleşme ile kastedilen dönüşüm esasında son beş yüz yılın tarihsel dinamiğini oluşturmaktadır (Wallerstein, 2004, 47-48). Son kertede o günden bugüne tarihsel kapitalizmin alameti farikası olan sonsuz ve sınırsız birikim güdüsü varlığını halen korumaktadır (Wallerstein, 2012, 145). Yani Wallerstein'ın dünya sistemleri analizi yaklaşımı, kapitalist dünya sisteminin küreselleşmeye yönelik meylini geniş bir zamansal ve uzamsal ölçek üzerine oturtmak taraftarıdır; buna göre son dönem küreselleşme anlatısında yeni olan pek az şey vardır.

Nihayetinde literatürüne ilişkin kısa bir tartışma yapılan küreselleşme, Hardt ve Negri'nin imparatorluk teorisinin zeminini ve bağlamını oluşturmaktadır. Hardt ve Negri, küreselleşmeyi bir fenomen olarak tanımlamaktadır ve kapitalizmin egemenlik formunun küreselleşme ile birlikte paradigmatik bir dönüşüm geçirdiği iddiasındadır.

Hardt ve Negri'ye göre küreselleşme ile ortaya çıkan dönüşüm, küresel düzeyde "tek bir ulus üstü politik iktidar figürü tasarlama eğilimindeki tüzel tanımların kaynağıdır" (Hardt, Negri, 2008, 33). İkili, küresel düzeyde ortaya çıkan egemenlik yapısını tanımlamak için imparatorluk (*empire*) kavramını kullanmaktadır. İmparatorluk, "küresel piyasa ve küresel üretim çevrimleriyle birlikte bir küresel düzen, yeni bir yönetim mantığı ve yapısı, kısacası yeni bir egemenlik biçimi" olarak ifade edilmektedir (Hardt, Negri, 2008, 17).

İmparatorluk kavramının üzerine inşa olduğu esas varsayım, küreselleşme çağı ile birlikte ulus devletin varoluşsal bir krize girdiği düşüncesidir. Bu düşünceye göre, bir egemenlik birimi olarak ulus devlet, küreselleşme çağı ile birlikte küresel düzeyde işlemeye başlayan sermaye, finans, mübadele ve nüfus akışlarını kontrol edebilmeye artık muktedir değildir (Hardt, Negri, 2008, 18). Yani ikili açıkça ulus devletin sonunu ilan etmektedir.

Bu dönüşüm, Westphalia Barışı (1648) sonrası kurumsallaşan yapının artık sona erdiği anlamına gelmekte ve paradigmatik niteliğini de buradan kazanmaktadır. Bilindiği gibi bu antlaşma sonrası ortaya çıkan küresel düzen, hiçbir üstün otorite

tanımayan egemen devletlerden oluşan bir dünya yapısına işaret etmektedir; bu antlaşma ile kurumsallaşan yapıya göre ortaya çıkan devletler sistemi, her bir devletin kendi topraklarında egemen olduğu, birbirine karşı eşit varsayıldığı ve hiçbir üst otorite tanımadığı bir egemenlik yapısına işaret etmektedir (Pierson, 2000, 82; Poggi, 2007, 110).

Ulus devletlere dayalı egemenlik yapısının küreselleşme ile birlikte sona erdiği yaklaşımından çıkarsanan bir sonuç, emperyalizm kavramının çağdaş dünya düzeninin egemenlik yapısını anlamlandırabilmek için yeterli bir analiz birimi olmadığı iddiasıdır.¹² Hardt ve Negri, ulus devlet ile birlikte emperyalizmin de sonunu ilan etmektedir. İkili, emperyalizmi ulus devletin sınırlara dayalı uzamına ve içerisi dışarısı ayrımına dayanan bir nosyon olarak değerlendirmektedir; buna göre "emperyalizm gerçekte Avrupalı ulus devletlerin egemenliklerini kendi sınırlarının ötesine yaymasıydı" (Hardt, Negri, 2008, 18). Buradan emperyalizmin Büyük Britanya ya da ABD gibi -yani sınırlara dayalı bir uzama sahip olan- emperyalist bir merkez ile varolabileceği anlamı çıkmaktadır.

Dolayısıyla ulus devletin sonuna gelindiğine dair iddia, ancak sınırların olduğu bir düzlemde var olabileceği düşünülen emperyalizmin de sonuna gelindiği varsayımıyla tamamlanmaktadır. Herhangi bir merkeze ya da toprağa bağlı olmayan bir egemenlik biçimine işaret eden ve küreselliğin sınırsız uzamında işleyen imparatorluk ise, emperyalizm ve kolonyalizm sonrası bir yapıya işaret etmektedir (Hardt, Negri, 2008, 33).

İmparatorluğun kurumsal mimarisi, çeşitli düzeylerde girift bir şekilde birbirine eklemlenmiş bir ağ modeli ile tasvir edilmektedir. Bu yapı ABD ve çeşitli ulus devletlerden IMF, G8, BM, Dünya Bankası gibi ulusötesi düzeydeki çeşitli sermaye, finans ve kurumsal organizasyonlarına ve oradan da uluslararası şirketlerden küresel

¹² Hardt ve Negri, kavram türetimiyle benzer olarak kavramların sonunu ilan etme konusunda da son derece isteklidir. Ulus devletin ve emperyalizmin sonu modernliğin sonuyla ve daha sonra da göreceğimiz gibi işçi sınıfının sonu ile taçlanacaktır. Fakat ikilinin bu yönelimi, entelektüel üretimlerinde muhtelif kavramların bazen üst üste binmesine; bazen de çelişkiler yaratmasına vesile olmaktadır. Örneğin ikilinin İmparatorluk kitabı, modernliğin sonuna geldiğimizi ilan etmektedir; bu Dionysos'un Emeği'nde postmodern bir çağda yaşadığımızın söylenmesi ile uyumludur, ne var ki Ortak Zenginlik, modernlikte bir ilham keşfetmekte ve postmodern kavramını sona ermiş olana odaklandığı için olumsuz bir tasarım olduğunu belirtmektedir (Hardt, Negri, 2008, 300; Hardt, Negri, 2003, 33-34; Hardt, Negri, 2011, 124). Bununla birlikte kavram türetimi de devam etmektedir; örneğin modernitede bir ilham keşfettikten sonra Ortak Zenginlik, okuduğunuz çalışmada hiç üzerinde durulmayan "altermodernite" denilen bir kavram ortaya atmaktadır. İmparatorluk ve Çokluk kitaplarında hiç geçmeyen söz konusu kavram, Ortak Zenginlik'te sayısız kez kullanılmaktadır.

düzeyde iş gören çeşitli sivil toplum kuruluşlarına kadar çeşitlilik arz etmektedir (Hardt, Negri, 2008, 323-324). Bu yapıdan çokluk dışlanmamaktadır; fakat çokluğun talepleri -ya da varolan düzeni yıkıcı potansiyelleri- temsili kurumlar aracılığıyla massedildiği oranda çokluk bu ağa katılabilmektedir; temsil burada bir süzgeç işlevi görmektedir (Hardt, Negri, 2008, 324). Nihayetinde Hardt ve Negri, bu yapının hiyerarşik ya da ABD gibi herhangi bir devletin kontrolünde olmadığını altını çizmektedir; buna göre herhangi bir devlet, imparatorluğun merkezi, yöneticisi ya da yönlendiricisi olamaz (Hardt, Negri, 2008, 20).

Hardt ve Negri'nin imparatorluk teorisi, küreselleşme ile birlikte gerçek anlamıyla bir küresel pazarın -ya da egemenliğin- olduğu varsayıma dayanmaktadır. İmparatorluğun ortaya çıkışı, "somut bir evrensel" ile karşı karşıya olduğumuz anlamına gelmektedir (Hardt, Negri, 2008, 44). İmparatorluk, bu küresel pazara hükmeden mantığa işaret etmektedir. Zira artık "dünya piyasası için bir dışarıyı yoktur; bütün yerküre onun alanıdır" (Hardt, Negri, 2008, 205).

Bu akıl yürütme tarzına göre bu küresel pazarın gerçek bir oyun kurucu aktörü yoktur ve olamaz. Artık sınırların varolmadığı küresel oyun sahası, içerisinde ABD'nin, G7'yi oluşturan devletlerin, BM ve NATO gibi çeşitli küresel organizasyonların, Dünya Bankası, IMF gibi küresel finans merkezlerinin ve çeşitli ulusötesi şirketlerin işlevsel bir denge ya da zımni bir oydaşma içerisinde bulunduğu; birbirleriyle çelişkilere sahip olmadığı ve olamayacağı imasına sahiptir. Bununla ilgili olarak Hardt ve Negri, imparatorluk çağı ile birlikte emperyalistler arası çekişmelerin artık geride kaldığını not etmektedir (Hardt, Negri, 2008, 33).

Nihayetinde imparatorluk, ucu bucağı belirsiz ve tüm küresel uzamı kapsayan; Hardt ve Negri'nin tabiri ile dışarıyı ya da sınırı olmayan bir egemenlik aygıtına işaret etmektedir. Bu noktadan sonra, imparatorluğun hem içerisinde hem de karşısında konumlanan bir figür olan çokluk teorisine geçilebilir. İkisinin dilinde imparatorluğun antagonist öznesini tanımlayan çokluk, küresel pazara hükmeden söz konusu sermaye egemenliğini aşabilecek yegane öznedir. Bundan sonraki ilk alt bölümün gündemini, çokluk kavramının hangi anlamlarla yüklü kullanıldığı oluşturmaktadır.

4.2. Kavram Olarak Çokluk

Öncelikle çokluk (*multitude*) sınıfı tanımlayan bir kavrama işaret etmektedir (Hardt, Negri, 2004, 117). Hardt ve Negri, sınıfı ampirik bir olgu olarak değil; mücadele içerisinde belirlenen ya da sınıf mücadelesinin belirlediği bir olgu olarak değerlendirmektedir; buna göre sınıfa dair bir analiz ilk olarak iktidara karşı ortak mücadele deneyimini incelemekle işe başlamalıdır. Yani sınıf, iktidara karşı ortak mücadele eden bir çoğulluğu imlemektedir; bu anlamıyla da siyasal bir kategoriye işaret etmektedir. Sınıfa dair bir analiz ikinci olarak ise iktidara karşı ortak mücadele deneyiminin potansiyel koşullarını belirlemeli ve bu potansiyeli siyasal bir öneri olarak ortaya koymalıdır. Dolayısıyla sınıf ya da Hardt ve Negri'nin lügatında çokluk, "kurucu bir seferberlik, bir proje" olarak tanımlanmaktadır (Hardt, Negri, 2004, 118-119).

Çokluk, Marksist sınıf kompozisyonun asli ve devrimci figürü olan işçi sınıfı ile de açık farklılıklara sahiptir. Hardt ve Negri'ye (2004, 12-13) göre işçi sınıfı dar anlamıyla endüstride çalışan işçileri kapsayarak onları farklı -hizmetler gibi- kollarda çalışan işçilerden ayırmaktadır; geniş anlamıyla ise tüm çalışanları kapsarken çalışmayan herkesi -yoksullar ya da ev içi emek gibi- kapsamı dışında bırakmaktadır. İşçi sınıfının aksine çokluk, geniş ve kuşatıcı bir kavrama işaret etmektedir; bu yönüyle de üretimin çağdaş değişimlerini içermeye iddiasındadır. Hardt ve Negri'nin varsayımına göre, işçi sınıfı küresel ekonomide niceliksel önemini korusa da, niteliksel yani hegemonik rolünü kaybetmektedir çünkü 1970'li yıllardan itibaren kapitalist üretim biçiminin niteliğinde kökten bir dönüşüm yaşanmıştır. İlgili bölümde daha açıkça göreceğimiz gibi, üretim artık ekonomik değil toplumsal üretim olarak anlaşılmalıdır. Üretim yapısındaki bu dönüşüme dair iddia sadece maddi malların değil bilginin, yaşam tarzlarının ve ilişkilerin üretiminin asli bir önem kazandığına vurgu yapmaktadır.

Sınıfa dair yüklenen bu anlam ile çokluk, sınıfı üretim ilişkilerinin bir boyutu olarak gören ve üretim araçlarının mülkiyetine sahiplikleriyle ilişkilendiren klasik Marksist tanımdan radikal bir kopuşu ifade etmektedir (Giddens, 2009, 78). Zira her ne kadar tutarlı bir sınıf teorisine sahip olmadığı düşünülse ve çalışmalarından sınıfa dair muhtelif anlamlar çıkarılabilse de, Marx'ın sınıf kuramı, esas itibarıyla kişilerin üretim alanı içindeki konumlarına dayanmaktadır (Tonak, 2014, 17-19).

Marksist sınıf teorisine dair muhtelif yaklaşımların belirgin farklılıkları saklı kalmak kaydıyla, bu geleneğin özü itibarıyla sınıfı üretim araçları ile ilişkisi bağlamında temellendiren tanıma sadık olduğu söylenebilir. Bu yorum geleneksel anlamı ile altyapı ve üstyapı arasındaki ilişkide altyapıya sıkışmış; üretim araçları temelli bir sınıf anlayışını merkezine almaktadır. Hardt ve Negri ise, mücadelenin çoğul imkanlarına vurgu yaparak, sınıfı ekonomizme sıkışmış bu dar tanımından kurtarma ve geniş bir düzlemde anlama çabasıdır.

Gibson-Graham (2010, 118-126) da Hardt ve Negri ile paralel olarak, yirminci yüzyılın son çeyreği ile birlikte geleneksel sınıf haritalarının işlemez olduğu bir toplumsal bağlamın oluştuğundan bahseder. Buna göre sınıfı bir süreç olarak tanımlayan ve artık değer üreten ve bu değere el koyan şeklindeki basit ayrıma dayanan sömürü temelli bir sınıf kuramı, geleneksel sınıf teori ve siyasetinin tıkanıdığı noktaları aşacaktır.

Fakat buradaki kritik nokta artık değeri dar kapitalist tanımından kurtararak ev içi emek gibi farklı alanlarda da artık değer ürettiğinin farkına varmaktır. Yani artık değer üretimi, üretim alanından yeniden üretim alanına kadar çok farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Bu yaklaşım Gibson-Graham'ın varsayımına göre sınıfa bir çeşitlilik ve çoğulluk katarak bu kavramı ekonomiye sıkışmış özcü tanımından kurtaracak ve sınıfı ekonomik, siyasal, toplumsal süreçlerin kesiştiği bir noktaya taşıyacaktır.

Gibson-Graham gibi Hardt ve Negri de sınıfı dar kullanımından kurtarma iddiasındadır. Her iki pozisyon da sınıfı çoğul kavramanın önemine vurgu yapmakta, geleneksel sınıf haritalarının indirgemeciliğinden ve yetersizliğinden beslenmektedir. Fakat buradaki önemli olan nokta, Gibson-Graham değeri kapitalizm içi tanımından kurtararak -örneğin ev içi emeği de kapsayan- sömürü temelli bir sınıf teorisine vurgu yaparken; Hardt ve Negri ise sınıfı tüm toplumun değer ürettiği -dolayısıyla kapitalist tahakküme tabi olduğu- sosyolojik anlam ile iktidara karşı ortak mücadele deneyiminin altını çizen siyasal anlam olmak üzere iki temelde kavramaktadır.

Hardt ve Negri bağlamında sınıfı belirleyen temel faktör olarak iktidara karşı ortak mücadele deneyiminin altının çizilmesi, sınıfın bir çoğulluk ile tanımlanmasının ve açık ve kapsayıcı bir mahiyette kavranabilmesinin kapısını aralamaktadır.

Dolayısıyla çokluğun geleneksel sınıf kavrayışlarının karşısındaki en büyük avantajını -ve muhtemelen aynı zamanda da muğlaklığını- sağlayan oldukça esnek bir formülasyona sahip olması iddia edilebilir (Schechter, 2015, 360).

Bununla birlikte çağdaş küresel kapitalizme karşı mücadele eden çoğullukların ortak varoluşu ya da paydası Hardt ve Negri'nin özne teorisinin öncelikli gündemini oluşturmaktadır. İlgili bölümde açıklanmaya çalışılacağı gibi, çokluğun ortak paydasını neyin sağladığına ilişkin sorunsal müşterekler bağlamında kurulan zeminde çözüme kavuşturulmaktadır.

İktidara karşı mücadele deneyimlerinin potansiyellerine ve eğilimlerine olan ilgisi itibarıyla da Hardt ve Negri, çokluğun gelecek bir zamandaki mücadelesinin kurucu gücüne dair iyimser bir beklentiye sahiptir. Bununla ilgili olarak ve daha sonra göreceğimiz gibi, çokluğun kavramsal temellerini oluşturan endüstriyel işçi sınıfının sonuna geldiğini ve maddi olmayan emeğin hegemonyasını ilan eden iddia, ampirik olgulardan çok beklentilere ve eğilimlere referansla açıklanmaktadır.

Hardt ve Negri, çokluğu "sermayenin idaresinde çalışan, dolayısıyla sermayenin idaresini reddeden sınıf olma potansiyelini taşıyan herkes" olarak ifade etmektedir (Hardt, Negri, 2004, 120). Bu iddia, sermayenin idaresinde çalışan muhtelif emek biçimleri -endüstriyel işçi sınıfı, hizmet sektöründe çalışan işçiler ya da köylülük ve benzerleri- arasında bir öncelik olmadığı varsayımıyla tamamlansa da esasında Hardt ve Negri, maddi olmayan emeğe kurucu bir anlam atfederek, emek biçimleri arasında bir öncelik olmadığı varsayımları ile çalışmaktadır. Bu varsayım göre maddi olmayan emek, diğer emek biçimlerini dönüştürmektedir; örneğin postmodern kapitalizm çağında her emek biçiminin -tarım işçileri gibi- bilgiyle ilgili niteliği hiç olmadığı kadar yoğundur. Paralel olarak Hardt ve Negri sık sık, endüstriyel çağdaki işçi sınıfının rolü ile postmodern çağın maddi olmayan emeği arasında bir benzerlik tespit etmektedir.

Diğer taraftan Hardt ve Negri çalışmalarının pek çok yerinde ücretsiz emeğin de toplumsal açıdan üretici potansiyeline vurgu yapmaktadır, dolayısıyla "sermayenin idaresinde çalışan herkes" ifadesi esasında toplumsal alanı kuşatan tüm öznellikleri kapsamaktadır. Çünkü maddi olmayan emeğe ilişkin bölümde göreceğimiz gibi, bu emek biçiminin üretim mekanı tüm toplumu kuşatan bir anlama gönderme

yapmaktadır; dolayısıyla bu argüman tüm toplumun sermayenin idaresine tabi olduğu kanaatinden beslenmektedir.

Buna göre postmodern kapitalizmde "tüm emek biçimleri toplumsal açıdan üretkendir, ortak üretim yapar ve aynı zamanda sermayenin hakimiyetine direnme noktasında ortak bir potansiyel barındırır" (Hardt, Negri, 2004, 120-121). Ortak varoluşa ilişkin bölümde de göreceğimiz gibi, herkesin üretim yaptığına dair iddia, küresel kapitalizm çağında değerın esas kaynağını oluşturan maddi olmayan metaların üretiminin iletişime, ortaklığa ve işbirliğine dayanması ile ilgilidir.

Hardt ve Negri çokluk kavramını kalabalık, kitle, gruh gibi yine toplumsal çoğullukları ifade edebilecek farklı kavramlardan farklılıkları içerisinde kurgulamaktadır. Kalabalıklar içerisinde bulunan farklı gruplar kaotikliğiyle tanımlanır, uyumsuzdurlar; kalabalığı oluşturan farklılıklar herhangi bir ortaklığa sahip değildir; kalabalık mefhumu farklılıkları farksızlığa indirger. Kitle ve gruh da benzer bir yapıya sahiptir; içerisindekiler tekilliklerden oluşmadığı için potansiyel farklılıkları kolayca bütünü içerisinde farksızlığa dönüşebilir. Ayrıca bu toplumsal çoğulluklar kendi başına hareket edebilmeye muktedir değildir; dış manipülasyona açık ve siyaseten pasif toplulukları ifade ederler. Oysa çokluk kavramı, "iç farklılıkları olan çoğul bir toplumsal özneyi anlatır" ve iç farklılıklarının olması onun özne olmasına engel değildir; içerisinde bulunan tekillikler özdeşliğe ve birliğe indirgenemez özgüllüklere sahip olsa da çokluk, ortak payda temelinde hareket edebilmeye muktedirdir (Hardt, Negri, 2004, 114).

Çokluğun çoğul kolektiviteleri ifade eden kalabalık, kitle, gruh gibi kavramlardan ayıran özellikleri, halk ve millet gibi modern siyasal kategorileri tanımlayan kavramlar ile farklılıklarını da işaretlemektedir. Esasında halk ve millet ne idiye çokluk o olmayandır. Bu kavramlar farklılıklardansa türdeşliği, çoğulluktansa birliği ve tekilliktense bütünlüğü ima eden kavramlardır.

Millet -ya da ulus- tepede oluşturulmuş kavramlardır; milleti oluşturan toplulukların belirli bir öze, anlama ve değere -tarih, kimlik ya da dil gibi- sahip olduğu varsayılmaktadır ve varsayılan öz esasen yukarıdan aşağıya icat edilmiş; Benedict Anderson'un tabiri ile sınırlı ve egemen bir cemaat olarak "hayal edilmiş"tir. (Hobsbawm, 2006, 24-25; Anderson; 2007, 20-21).

Hardt ve Negri'ye göre de modernlikle ortaya çıkan bu kavramlarla tanımlanan topluluklar, modern egemen siyasal birliklerde hayal ya da icat edilmiş ortaklıklarla yukarıdan aşağıya oluşturulmuş cemaatleri ifade etmektedir (Negri, 2006a, 24). Esasında modernlik projesi bir yönüyle de çokluğu millete ya da halka dönüştürme projesi olarak tanımlanabilir (Hardt, Negri, 2008, 124-125). Modernlik, "tekilliklerin çeşitliliğini soyutlayarak onu aşkın bir yöntemle halk kavramı içerisinde birleştirir" (Negri, 2010, 15). Oysa çokluk belirli bir türdeşliğe, kimliğe, dile, tarihe -ya da bunlara benzer bir öze- sahip olmanın ötesinde çoğulluğu, tekilliği, indirgenemezliği temsil ederek halk ve millet kavramlarından da farklı bir bağlama oturmaktadır.

Burada bir parantez açmak gerekirse Negri'nin erken dönem çalışmalarının radikal öznesi konumundaki toplumsal işçi figürü ile Hardt'la ortak çalışmalarının postmodern öznesi olan çokluk arasındaki süreklilik dikkate değerdir. Hatırlanacağı gibi Negri'nin erken dönem çalışmalarının gündemini oluşturan toplumsal işçi figürü, 1970'li yıllarda üretim yapısındaki dönüşüm ile operaismo hareketinin kavram repertuarında endüstriyel işçi sınıfını karşılayan kitlesel işçinin sonuna geldiği varsayımına dayanmaktadır.

Negri'yi toplumsal işçi formülasyonuna iten neden ise üretimin fabrikanın dışına taşarak tüm toplumu kuşattığı, tüm toplumsal ilişkilerin sermayenin egemenliğine girdiği varsayımdır; bu varsayım kapitalizmin gerçek boyunduruğu olarak ifade edilmektedir. Üretimin toplumsallaşmasına dair iddianın dolaysız sonucu ise üretimin mekanının fabrika duvarlarını aşarak tüm topluma yayıldığı düşüncesidir; üretim yapısındaki dönüşümün bu okuması da tüm toplumsal öznelliklerin sermayenin tahakkümüne girdiği ve dolayısıyla özneleştiği düşüncesi ile tamamlanmaktadır.

Toplumsal işçi işte bu bağlamda ortaya çıkan ve üretim alanından yeniden üretim alanına ve oradan öğrenciler, kadınlara kadar oldukça genişleyici, açık uçlu, sınırları belirsiz ve toplumsal eylem alanındaki tüm öznellikleri kapsama iddiasında olan özneyi ifade etmektedir; toplumsal işçinin alameti farikası üretim için gerekli olan bilginin, iletişimin ve elbirliğinin yaratıcısı olmasıdır (Negri, 2006c, 101-102). Negri'nin Hardt ile ortak çalışmasının antagonist öznesi olan çokluk da toplumsal işçi gibi farklı toplumsal öznellikleri kapsama iddiasında olan bir kavrama işaret etmektedir.

Her iki kavram da üretim yapısının radikal bir dönüşüme sahne olduğu fikri ile temellendirilmektedir; buna göre işçi sınıfı çağdaş üretim yapısının sınıf kompozisyonunu açıklamak için artık yetersiz bir analiz birimidir. Daha sonra göreceğimiz gibi toplumsal işçinin asli özelliklerini oluşturan bilgi, iletişim ve işbirliği Hardt ve Negri'nin küresel kapitalizmin hegemonik emek biçimi olarak ifade ettiği maddi olmayan emeğin de merkezi özelliklerini oluşturmaktadır.

Üretim içerisindeki tüm emek biçimlerini içeren heterojen bir özne nosyonuna işaret eden çokluk, "açık ve genişleyici bir kavramdır, proletarya kavramına sermayenin idaresi altında emek veren ve üreten herkes şeklindeki geniş tanımını kazandırır" (Hardt, Negri, 2004, 121). Hardt ve Negri'nin üretimdeki dönüşüme ilişkin sermayenin hakimiyetini ve mekanını fabrika duvarlarının ötesinde tüm topluma yayıldığına dair iddiası, ikilinin sınıf kavrayışını ücretli emek ilişkisinden kopararak tüm toplumsal öznellikleri içeren bir mahiyete sokmaktadır.

Böylece çokluğu işaretleyen çoğulluk, ücretli ve ücretsiz emeğin farklı kompozisyonlarından "ırk, toplumsal cinsiyet ve cinsellik farklarını da içeren", yani bütün bu toplumsal çoğullukları yatay kesen genişleyici ve açık uçlu bir anlama kavuşur (Hardt, Negri, 2004, 115).

Nihayetinde küresel kapitalizmin antagonist öznesi konumundaki çokluk, kavramsal düzeyde sınırları belirsiz ve neredeyse tüm toplumu kucaklayan soyut bir özne teorisine işaret etmektedir. Toplumsal kompozisyonu oluşturan farklı öznelliklerin ortak bir payda temelinde nasıl hareket edeceğine dair sorunsal ise postmodern kapitalizmin hegemonik emek biçimi olan maddi olmayan emeğin özelliklerinin yaratacağı ortaklık ile aşılmalıdır; bu da ilgili alt bölümlerin gündemini oluşturmaktadır.

Öncelikli olarak maddi olmayan emeğin kavramsal temellerinin ne olduğu ve bu emek biçiminin kurucu gücünün hangi argümanlardan kaynaklandığı sonraki bölümün sorularını belirlemektedir.

4.3. Maddi Olmayan Emek Teorisi

Hatırlanacağı gibi Negri'nin 1970'li yılları takip eden süreçte öznenin niteliksel bir dönüşüme uğradığı iddiası daha önce sorunsallaştırılmıştı. Erken döneminde

Negri'nin öznenin dönüşümüne dair temel iddiası, kapitalizmin fordist-taylorist üretim bandında iş gören işçiyi tanımlayan kitlesel işçinin kapitalizmin gerçek boyunduruk aşamasıyla birlikte sonuna gelindiği ve bu işçi figürünün yerini toplumsal işçinin aldığı şeklindedir.

Buna göre kapitalizmin antagonist öznesi artık toplumsal işçidir. Negri'nin formülasyonunda iletişim, işbirliği ve genel zeka toplumsal işçinin asli özellikleridir ve bu nitelikleri ile de üretim ve dolayısıyla emek biçimi soyut ve toplumsallaşmış bir karaktere sahiptir.

Bu akıl yürütme tarzı 1968 dolaylarında ortaya çıkan toplumsal mücadele dalgasını emeğin söz konusu dönüşümü açısından bir milat olarak kabul etmektedir. Üretimin ve emeğin dönüşümünde toplumsal mücadeleyi -burada 1968 olaylarını- referans ya da başlangıç olarak kabul edilmesine dayanan yaklaşım ise Negri'nin erken döneminde bir militan ve teorisyen olarak yer aldığı operaismo hareketinin özne ve yapı arasındaki ilişkiye yaklaşımına dayanmaktadır.

Operaismo hareketinin metodolojisine göre kapitalizmin -ya da genel olarak egemenlik yapılarının- kurumsal mimarisi her daim sınıf mücadelesine bir yanıt biçiminde ortaya çıkmaktadır. Yani öznenin mücadelesi kurucu bir anlama sahiptir. Erken döneminde bu yöntemi takip eden Negri'ye göre 1968 olaylarına anlamını veren toplumsal öznenin fordist-taylorist fabrika rejimine karşı iletişimi, işbirliğini ve genel zekayı temel alan mücadelesidir; kapitalizm bu mücadele dalgasına yanıt olarak birikim rejimini toplumsal eylem alanında geliştirilen öznelliklere dayandırarak yeniden yapılandırmıştır.

Yani kapitalizm, 1968 mücadelesinde eyleyen öznenin iletişim, işbirliği ve genel zekayı temel alan öznelliğini temellük ederek 1970'li yıllardan sonra ortaya çıkan birikim rejimini bu temel üzerine bina etmiştir. Nihayetinde Negri'nin erken dönemine ilişkin özetle aktarılan bu düşünce çizgisi, Hardt ile ortak çalışmalarında postmodern kapitalizmin hegemonik figürünü tanımlayan maddi olmayan emek (*immaterial labor*) -ya da biyopolitik emek (*biopolitical labor*)- için de sürekliliğini korumaktadır.

Negri'nin Hardt ile ilk ortak çalışması olan Dionysos'un Emeği'nde emeğin geçirdiği dönüşümün 1968 olayları bağlamında düşünülmesi gerektiğinin altı çizilmektedir.

1968 ile ortaya çıkan hareketler dizisi, öznenin fabrika ve toplumda genelleştirilen Fordist, Taylorist ve Keynesyen tahakküm rejimine karşı enternasyonal isyanını simgelemektedir ve bu isyan girişimi kapitalizmin krizini tetiklemiştir. Dolayısıyla bu mücadele dalgası ile emeğin ve üretimin siyasal ve toplumsal niteliğinde yeni bir çağa, enformasyonelizmin ve maddi olmayan emeğin çağına girilmiştir (Hardt, Negri, 2003, 388-389). Yani 1968 ile ortaya çıkan mücadele dalgası yalnızca kapitalist krizi ortaya çıkarmamıştır; emeğin ve üretimin niteliğinde de bir dönüşümü zorlamıştır.

Çünkü tekdüze ve tekrarlı bir emek biçimi üzerine yapılan fordist kapitalizm, toplumsal eylem alanındaki hareketlerin arzu ve taleplerini artık kontrol edememektedir. Toplumsal hareketler esnekliğe ve yaratıcılığa kıymet vermektedir. 1968 eylemlerinde hareketliliğe, esnekliğe, yaratıcılığa dayalı ilişkiler keşfedilmekte; bilgiye ve entelektüel emeğe yüksek düzeyde önem verilmektedir. Örneğin toplumsal cinsiyet eşitsizliğini reddeden feminist hareketler, duygu ve şefkat içeriği yoğun olan ev içi emeğin değerini yükseltmekte; geleneksel olarak yeniden üretim alanında ve "kadın işi" olarak tanımlanan ev içi emeğin önemini vurgulamaktadır (Hardt, Negri, 2008, 289-290).

Bu akıl yürütme tarzı 1970'li yılları takip eden süreçte kapitalizmin postfordist örgütlenmesi ile 1968 mücadelesi arasında belirgin bir süreklilik tespit etmektedir. Bu süreçte birikim rejimi, fordizmin büyük ölçekli üretim yapısından küçük, hareketli ve esnek nitelikli postfordist biçimlere doğru dönüşüm geçirmiştir. Aynı şekilde 1968 mücadelesinde kıymet verilen değerlerden enformasyon, iletişim, yaratıcılık, özerklik ve işbirliği ağları postfordizmin temel eksenlerini oluşturmaktadır (Hardt, Negri, 2004, 99).

Bu noktada Hardt ve Negri'nin 1970'li yıllarda ortaya çıkan kapitalist krize bakışının fordizmden postfordizme geçişe ilişkin literatürün yaygın kabulünden farklı bir istikamette olduğu belirtilmelidir. Söz konusu literatürün genel olarak kapitalizmin iç dinamiklerine odaklanma eğiliminde olduğu söylenebilir. Bu literatür kapitalizmin yapısal çelişkilerinin ortaya çıkardığı bir krizin altını çizmektedir. Bu yorumlarda öznenin mücadelesi ya tali konumdadır ya da yok hükmündedir. Hardt ve Negri ise öznenin mücadelesini öne çıkaran bir pozisyona sahiptir.

Bu literatürün en önemli temsilcilerinden Harvey, basitleştirmek pahasına söylenirse fordizmin katılığı ile bağlantılı olarak üretkenliğin ve karlılığın düşüşünün yol açtığı krizin kapitalist birikim rejiminin dönüşümüne yol açtığını belirtmektedir (Harvey, 2006, 164-165). Lash ve Urry de kitlesel üretimin 1960'lı yıllardan itibaren girdiği krizin "örgütlü kapitalizm" dedikleri olgunun sonunu getirdiğini ifade etmektedir (Kumar, 2004, 65). Harvey, Lash ve Urry'nin açıklamalarının detayları bir yana, her iki bakışın da kapitalizmin iç dinamiklerini öne çıkaran bir analize sahip olduğu belirtilmelidir. Bu iki yoruma göre birikim rejiminin dönüşümüne yol açan krizin esas nedeni, kapitalizmin yapısal sorunlarıdır.

Hardt ve Negri ise 1970'li yıllardan itibaren kapitalist birikim rejiminin dönüşümüne ilişkin öznenin mücadelesini öne çıkaran bir açıklama getirme konusunda ısrarlıdır.¹³ Bu yöneme göre öznenin mücadelesi egemenlik yapılarının kurumsal mimarisini incelemekte, onu belirlemektedir. Hardt ve Negri, operaismonun yöntemini takip etmektedir. Buna göre "hareketler bir paradigma ihtiyacı konusundaki kapitalist bilinci incelemiş ve bunun biçimini ve doğasını tayin etmişti." (Hardt, Negri, 2008, 291). Yani kapitalizm, toplumsal hareketlerin mücadelesini soğurarak, üretim tarzını hangi temelde inşa edilmesi gerektiğini mücadeleler içerisinde ortaya çıkan öznellikten öğrenmiştir (Hardt, Negri, 2003, 390).

Burada bir parantez açmak gerekirse, Hardt ve Negri'nin 1968 mücadelesiyle 1970'li yıllardan sonra ortaya çıkan üretim tarzı arasında kurduğu ilişki ile Boltanski ve Chiapello'nun kapitalizmin 1968 hareketinin taleplerine göre kendisini uyarlayarak dönüştürdüğü fikri arasında paralellik dikkate değerdir. Zira Boltanski ve Chiapello'ya göre neoliberalizm ile 1968'in karşıt kültürü arasında ortak karakteristikler söz konusudur (Boltanski, Chiapello, 2007, 169-170; Gilbert, 2012, 254-255).

Keucheyan'ın da not ettiği gibi bu kuramsal pozisyon, "kapitalizmin yeni ruhu" dedikleri şeyin, 1968'in özgürlükçü savlarını içerdiğini iddia etmektedir; Boltanski ve Chiapello'nun iddiasına göre 1968'in "otonomi, yaratıcılık, bürokrasiye karşı

¹³ Bu metodolojinin altının ısrarla çizilmesinin nedeni Negri'nin -ve daha sonra Hardt ile ortaklığı ile de devam eden- entelektüel üretiminde operaismo hareketinden miras kalan bu yaklaşımın varlığını hep koruması ve etkisini sürdürmesidir. Örneğin Negri, 1967'de kaleme alınan ve başlığı "Keynes ve Kapitalist Devlet Teorisi" olan çalışmasında da benzer bir argümana sahiptir. Bu yoruma göre taylorizm ve fordizm, 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında radikal potansiyeli artan işçi sınıfı öznelliğine sermayenin bir yanıtıdır (Hardt, Negri, 2003, 45-49).

düşmanlık" gibi mottoları, küresel kapitalizmin sahiplenerek içerdği değerler haline gelmiştir (Keucheyan, 2016, 228).

Dolayısıyla Hardt ve Negri ile Boltanski ve Chiapello'nun toplumsal hareket alanında geliştirilen öznelliklerle kapitalizmin gelişimi arasında bir ilişki kurmaları yani yapının öznenin mücadelesinden azade olmadığı ortak vurguları bağlamında benzer bir okumaya sahip oldukları söylenebilir.

Hardt ve Negri için postmodern kapitalizmin hegemonik emek biçimi ifade eden maddi olmayan emek, işte 1968 ile ortaya çıkan mücadeleler dalgası içerisinde doğmuştur. Geleneksel anlamıyla işçi sınıfının küresel emek sahnesinde hegemonyasını yitirdiği varsayımına dayanan bu emek biçimi, yüzyılın son çeyreğinde -fordizm ve endüstri sonrası çağda- ortaya çıkmıştır.

Hardt ve Negri emeğin hegemonik aktörünün dönüşümünde bir dönemselleştirmeye başvurmaktadır; buna göre 1848'ten 1870'e kadar olan dönem işçi sınıfının çocukluğunun, 1870'ten 1917'ye olan dönem nitelikli işçinin, 1917'yi 1968'e bağlayan dönem endüstriyel işçinin ve 1968'den günümüze olan dönem ise maddi olmayan emeğin çağını ifade etmektedir (Negri, 2006a, 31-32).

Buna göre ilk dönem işçi sınıfının görece kitleleşmesine denk gelmektedir, ikinci dönemde sınıf uzmanlaşmış ve niteliği derinleşmiştir, üçüncü dönem ise örgütlenmesi bilimsel ilkelere göre yapılandırılan işçi sınıfı kitleleşmesinin doruk noktasını tanımlamaktadır ve nihayet 1968'i takip eden dördüncü dönem ise bilişsel kapasitesi ile karakterize olan emeğin çağını ifade etmektedir (Negri, 2013b, 108-111).

Fordizm ve sanayi sonrası çağda ortaya çıkan bu emek biçiminin temel üretim çıktılarını "bilgi, enformasyon, iletişim, ilişkiler, duygusal ifade gibi" soyutluğu ile karakterize olan maddi olmayan metalar oluşturmaktadır (Hardt, Negri, 2004, 122). Hardt ve Negri bu emek biçimini iki ana yapıya ayırmaktadır. Bunlardan ilki olan entelektüel emeğin (*intellectual labor*) odak noktası bilgi ya da kitlesel entelektüelliktir. Bu emeğin metalarını "fikirler, semboller, kodlar, metinler, dilsel figürler, imajlar" ve benzerleri gibi bilgi içeriği yoğun ürünler oluşturmaktadır (Hardt, Negri, 2004, 122). İkincisi olan duygulanımsal emek (*affective labor*) ise temel olarak duygulara odaklanmaktadır. Bu emeğin metalarını ise "rahatlık, esenlik,

tatmin, heyecan ya da tutku gibi" duygu içeriği yoğun ürünler oluşturmaktadır (Hardt, Negri, 2004, 122).

Hardt ve Negri, bu iddialarını temellendirmek için, emeğin küresel kompozisyonunu açıklayan ampirik verilere pek referans vermemektedir; entelektüel üretimleri ile uyumlu bir şekilde, maddi olmayan emek kavramı da, teori yoğun bir inşaya işaret etmektedir. Bununla birlikte küresel istihdam yapısına ve ekonominin çağdaş dinamiklerine dair yaklaşımlarının, enformasyonelizm ve sanayi sonrası olarak bilinen kuramlarla ortak karakteristiklere sahip olduğu söylenebilir.

Bu kuramlar, gelişmiş ekonomileri baz alarak, endüstriyel ve tarımsal üretimden hizmetlere doğru bir geçiş olduğu ve bütün sektörlerde işin bilgi içeriğinin hiç olmadığı kadar yoğunlaştığı tespitine dayanarak, söz konusu gelişmelerin, çağımız tarihsel değişiminin yeniliğinin en önemli kanıtları olduğunu belirtmektedir (Castells, 2005, 276). Sanayi sonrası ve enformasyon toplumu kuramının öncülerinden Bell, bilginin, sanayi sonrası çağda sadece ekonomik büyümenin ve teknik altyapının sade bir unsuru olmadığını; aynı zamanda bilginin ekonominin ve çeşitli sektörlerin bizatihi belirleyicisi olduğunu iddia etmektedir (Kumar, 2004, 24). Kapitalizmin dönüşümü bağlamında Hardt ve Negri'nin bilgi içeriği yoğun olan maddi olmayan emeğe kurucu bir anlam atfettiği düşünülürse, ikilinin temelde sanayi sonrası ve enformasyonel toplum teorisini takip ettiği gözlemlenebilir.¹⁴

Nihayetinde Hardt ve Negri'nin yorumunda da -sanayi sonrası toplum teorisiyle benzer olarak- emeğin küresel kompozisyonunda endüstrinin gerileyip hizmetin artmasına ve paralel olarak da emeğin bilişsel kapasitesinin artışına yönelik bir vurgu söz konudur; bu yoruma göre, hizmet ve bilgi işlerin küresel düzeyde tırmanan artışı, maddi olmayan emeğin çağdaş kapitalizmin asli emek biçimi olduğunu işaretlemektedir; çünkü endüstri işçisinin aksine hizmet ve bilgi işçisinin emeğinin ürünü soyutluğu ile tanımlanır, bunlar "bir hizmet, bir kültürel ürün, bilgi ya da iletişim gibi" soyut ürünlerdir (Hardt, Negri, 2008, 305).

Hardt ve Negri de ampirik olarak da 1970'li yıllardan sonraki süreçte kapitalizmin yeniden yapılandırılmasının enformasyonel ve sanayi sonrası niteliğinin altını çizmektedir. Nadir bir şekilde başvurdukları ampirik referanslarına göre,

¹⁴ Negri, 2004 yılında verdiği bir konferansta, Castells'in enformasyonel kapitalizme ilişkin tahlilini benimsediklerinin altını çizmektedir (Negri, 2006a, 39).

istihdamdaki eğilimler maddi olmayan emeğin merkezinde olduğu sektörlerin en hızlı büyüyen sektörler olduğunu ve endüstri ve tarımın ise dünyanın çeperlerine doğru yayıldığını göstermektedir. Maddi olmayan emeğin hegemonyasını temellendirdikleri diğer gözlemler ise telif ve patent gibi bilgi içeriği yoğun soyut mülkiyet biçimlerinin artan önemi ile bu emek biçimine özgü ağ modelinin üretimin ve toplumun temel yapısı haline gelmesidir (Hardt, Negri, 2004, 128-129).

Burada bir parantez açarak Hardt ve Negri'nin tanım düzeyinde oldukça muğlak kalan maddi olmayan emeği üzerine akıl yürütüldüğünde ya da bu emek biçimi somutlaştırmaya çalışıldığında da ilk akla gelen bu emek biçiminin üretiminin belirli bir zamana ve mekana bağımlı olmamasıdır; Hardt ve Negri daha önce sıkça söylendiği üzere üretimin tüm toplumu ve hayatı kuşatan karakterinin altını çizmektedir.

Bilgi ve yaratıcılık içeriği yoğun olan emek ile düşünmeye başlanırsa, herhangi bir metanın belirli özelliklerini öne çıkararak ya da gizleyerek tüketicinin ilgisiyle buluşmasının yollarını arayan bir reklam metni yazarının üretiminin mekanı ya da zamanı yoktur. Temelde bir imaj, metin, fikir gibi maddi olmayan bir meta üzerine düşünülmektedir ve üretim süreci esasen tüm hayatına ve zamanına yayılmaktadır.

Hardt ve Negri (2004, 126) bu durumun endüstriyel çağın "iş ve dinlenme zamanı ayrımının giderek belirsizleşmesi" sonucunu ortaya çıkardığını iddia etmektedir, zira endüstriyel işçinin işi fabrikanın mekansal alanı ile sınırlıdır; oysa "üretim bir problemi çözmeye ya da bir fikir ya da ilişki yaratmaya odaklandığı zaman, iş zamanı yaşamın tüm zamanına yayılmaya başlar". Ayrıca bu emek biçiminde üretim sürecinin toplumsal bir mahiyete de sahip olduğu söylenebilir; yaratıcı içeriği yoğun olan emeğin toplumsal ilişkilerinden edindiği formasyonun, emeğinin ürününe dolaysız bir etkide bulunduğu tespit edilebilir.

Bu emek biçiminin hegemonyası, iş ve zaman ilişkisini ortadan kaldırdığı için klasik emek değer yasasının çökmesi sonucunu da ortaya çıkarmaktadır; çünkü bu yasada emeğin ölçülmesi harcanan zamana bağlıdır. Oysa emeğin bilişsel ve duygulanımsal niteliğinin öne çıktığı güncel durum, herhangi bir zaman ve mekan bağlamına sahip olmadığı için, ölçülemezliği dolayısıyla da değer biçilemezliği temsil etmektedir (Negri, 2013a, 27).

Duygusal içeriği yoğun olan emek üzerine düşünülürken akla gelen tekil bir örnek ise çağrı merkezi çalışanlarıdır. Bu emek biçimi genellikle bir hizmetle ya da ürünle ilgili tüketiciye bilgi vermekle sorumludur; fakat emek süreçleri sıklıkla karşılaşıldığı üzere bilgi vermeyi aşarak tüketicide belirli bir tatmin, beğeni, mutluluk gibi maddi olmayan etkiler yaratmayı da beraberinde getirmektedir. Zira bir çağrı merkezi çalışanı ile görüşen bir kimsenin, aldığı hizmetten sonra, söz konusu hizmetin tatmin ya da beğeni ile ilgili kalitesini değerlendirmesinin istenildiği testler ya da puanlamalar ile karşılaşması sıkça rastlanılan bir durumdur.

Bu da çağrı merkezi çalışanının, kendi duygusal durumundan bağımsız bir şekilde, işinin getirdiği belirli standartlar ile tanımlanmış duygu halini emek sürecinde sürekli olarak icra etmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Yani bu emek biçiminde hayatın ya da bedenin kendisi işe koşulmaktadır. Parantezi kapatırken hegemonik bir anlam atfedilen bu emek biçiminin yeniliğinin su götürür olduğunu not ederek, teoriye geri döndüğünde hayatın ve bedenin işe koşulması bu emek biçiminin biyopolitik niteliğini tanımlamaktadır.

Hardt ve Negri (2004, 110) üretilenin sadece maddi olmayan metalar değil "gerçek toplumsal ilişkiler ve yaşam biçimleri" olan bu emek biçiminin yaşamın tamamına yayılan karakterini vurgulamak için onu biyopolitik emek olarak da tanımlamaktadır. Foucault'nun biyopolitika kavramı Hardt ve Negri'de dönüştürülerek yeniden yorumlanmaktadır.

Hatırlanacağı gibi Foucault, biyopolitikayı on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan bir iktidar teknolojisi olarak tanımlamaktadır; bu iktidar teknolojisinin temel ilgisi nüfus ve onun yaşamı, sağlığı, hastalığı, cinselliği, doğurganlığı ve esas olarak da nüfusu oluşturan bedenlerin biyolojisi üzerinedir (Lemke, 2013, 56-57). Foucault'dan bir alıntıyla izah etmeye çalışılırsa bir iktidar tekniği olarak biyopolitika, "nüfusu, yaşayan ve birlikte var olan varlıklardan oluşan, kendine has biyolojik ve patolojik özellikler sergileyen, dolayısıyla özgül bilme ve teknikler gerektiren bir bütün olarak alır" (Foucault, 2013, 318-319). Bu iktidar tekniğinin gelişimi Foucault için kapitalizmin gelişimi ile ilişkili olan bir süreci anlatmaktadır çünkü, "kapitalizm, bedenlerin denetimli bir biçimde üretim aygıtına sokulması ve nüfus olaylarının ekonomik süreçlere göre ayarlanmasıyla güvence altına alınmıştır" (Foucault, 2007, 103).

Hardt ve Negri ise daha önce tartışılan gerçek boyunduruk kavramı ile biyopolitika kavramını neredeyse aynı anlama gelecek şekilde kullanmaktadır. Yani Marx'ın belirli bir yorumuna dayanan gerçek boyunduruk kavramı ile Foucault'nun biyopolitika kavramı aynı duruma -toplumun sermayeye tabiyeti- gönderme yapmaya başlamaktadır. Hardt ve Negri için biyopolitika, yaşamın ve toplumun bizatihi sermayenin değerine tabi olduğu bir süreci anlatmaktadır. Biyopolitika denildiğinde, "bütün yaşamın sermayeye tabi kılındığı, sermayenin değerini işe koşmuş bir toplumun ürettiğini ve dolayısıyla, bütün toplumsal ve yaşamsal ilişkilerin üretim ilişkisine dahil edildiği" kastedilmektedir (Negri, 2006a, 20). Hardt ve Negri'de biyopolitika, üretim ve yeniden üretim arasındaki farkın ortadan kalktığı ve hayatın işe koşulduğu küresel kapitalizmi işaretlemektedir (Lemke, 2013, 96).

Dolayısıyla biyopolitika kavramıyla Foucault'da on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan ve nüfusun iktidarın ilgisine girmesiyle ilgili bir iktidar teknolojisinin altı çizilirken; Hardt ve Negri'de ise küreselleşme çağına özgü bir süreç olarak hayatın sermayenin boyunduruğuna girmesi kastedilmektedir. İşte maddi olmayan emek de -ya da biyopolitik emek- hayatın sermayenin değerlendirme mantığına tabi olduğu postmodern kapitalizmin başat emek biçimini ifade etmektedir.

Nihayetinde Hardt ve Negri'nin tüm toplumsal ilişkileri -ya da tüm insani faaliyetleri- esasen bir emek süreci olarak anladıkları bu kuramsal pozisyon, tüm toplumu kuşatan bir özne teorisinin kurucu dinamiğini oluşturmaktadır. Çokluk, söz konusu üretici tekilliklerin bir çeşit biraradalığıdır. Bu formülasyon, bu emek biçiminin bahsedilen özellikleri nedeniyle iletişim ve işbirliğine dayalı toplumsal ilişkiler yaratabilme potansiyeli olduğuna karşı iyimser bir inançla tamamlanmaktadır.

Fakat bu noktada, tekillik ve çoğulluk kavramları ile tanımlanan çokluğun, özne olma potansiyelini neyin sağladığı sorunu ortaya çıkmaktadır; zira bu çoğulluğu bir özne olarak tanımlayabilmek için onu ortak kesen bir payda olmalıdır. Hardt ve Negri'nin deyimiyle çokluğun "prens oluşu" sorunu ortaya çıkmaktadır (Hardt, Negri, 2011, 10).

Yani maddi olmayan emek ile çokluk arasındaki bağlantıyı sağlayan ilişkiyi derinleştirmek gerekmektedir. Hardt ve Negri'nin düşünce çizgisinde, çokluğun

ortaklığı sorunsalı, ortak varoluş ya da müşterekler zemininin sağladığı düzlemde çözüme kavuşturulacaktır; bu da bir diğer başlığın gündemini oluşturmaktır.

4.4. Ortak Varoluş ya da Müşterekler Siyaseti

Bu bölümde bu noktaya kadar Hardt ve Negri'nin özne teorisine ilişkin iki farklı kavramdan bahsedildi. Bunlardan çokluk, indirgenemez tekliklerden oluşan kavramsal bir inşaya işaret etmekteyken; maddi olmayan emek ise emeğin çağdaş dönüşümlerini içermeye iddiasında olan bir emek figürünü tanımlamaktadır.

Bu haliyle ilk bakışta bu iki kavramdan birincisi olan çokluğu toplumsal bağlamda tahayyül etmek kolay değildir; daha önce okuyucunun zaman zaman bir masal kahramanı olarak çokluk hakkında düşündüğü hissine kapılabileceğinden bahsedilmişti. İkincisi olan maddi olmayan emek ise ampirik verilerle daha anlamlı bir ilişkiye sahipmiş gibi görünmektedir.

Hardt ve Negri bu argümanlarını temellendirirken küresel emek kompozisyonunun 1970'li yıllardan itibaren endüstri aleyhine ve hizmetler lehine dönüştüğüne dair verilere kısmen de olsa başvurmuştur. İlk elden bu iki kavramdan çokluk devrimci bir potansiyel atfedilen özneyi; maddi olmayan emek ise basitleştirilerek söylenirse bilgi ve duygu içeriği yoğun olan bir emek pozisyonunu tanımlamaktadır.

Birbirleriyle ilişki kurmanın kolay olmadığı bu iki kavramın Hardt ve Negri'nin özne teorisinin merkezinde bir yerde bulunduğu da malumdur. Şu haliyle çokluğu tanımlayan çoğulluğun ortak bir paydada nasıl hareket edebileceğine -ya da çokluğun nasıl özne olacağına- ilişkin sorunsal cevapsız kalmaktadır. Daha önce de bahsedilmeye çalışıldığı gibi, Hardt ve Negri'nin bu sorunu çözüme kavuşturmaya çalıştıkları kritik nokta, maddi olmayan emeğin üretiminin doğası ile ilişkilidir.

Maddi olmayan emek, neredeyse insan faaliyetlerinin tümünü değer yaratıcı bir faaliyet olarak yorumlayabileceğimiz bir emek pozisyonunu ima etmektedir. Hardt ve Negri'nin üretimin artık fabrika sınırlarını aşan toplumsal üretim olarak anlaşılması gerektiğine dair iddiası da bu imayı güçlendirmektedir.

Bu faaliyet biçimini özgül kılan nokta ise ortaklık, işbirliği, iletişim ve dayanışma gibi belirli bir topluluğu ortak payda ve gündemle bir araya getirme potansiyeline sahip kurucu değerlerin bu emek biçimine içkin olduğu iddiasıdır. Maddi olmayan

emeğin üretiminin doğası gereği iletişim, işbirliği gibi kurucu değerlerle ilişkili olduğu varsayılsa da, söz konusu çıkarımın kaynağı şu haliyle belirsiz kalmaktadır.

Şu haliyle bir belirsizliğe sahip olsa da, üretimin ve dolayısıyla emeğin toplumsallaştığına dair argüman, çokluk gibi çoğul kapasiteye sahip bir formülasyonun yolunu açmaktadır. Zira toplum dediğimiz şey de esasen bir çoğulluğu ifade etmektedir. Bu akıl yürütme tarzıyla, ücretli ve ücretsiz emekten yoksullara, göçmenlere kadar farklı figürler, cinsiyet, cinsellik ve ırk farklılıklarını da içerecek bir şekilde çokluğa dahil edilebilmektedir.

Böylesine açık uçlu ve genişleyici bir anlama sahip olan bu özne teorisi, neyin çokluğa dahil olup olamayacağı gibi bir soruyu da beraberinde getirmektedir. Örneğin cinsiyetçi ya da milliyetçi politik pozisyonlar ile özgürleştirici ve demokratik bir misyona sahip olduğu açık olan çokluk arasındaki ilişki sorusu da cevapsız kalan bir diğer sorudur. Eğer çokluğu ortaklaştıran temel etken üretimin dönüşümü ile ilişkiyiye, pekala bu politik pozisyonların da toplumsal üretimde katkısı bulunduğu söylenebilir.

Dolayısıyla üç soru ortaya çıkmaktadır; bunlardan ilki çokluğun ortak paydasını neyin sağlayacağıyla ilgili, bununla ilişkili olan ikincisi çokluğa yüklenen işbirliği, ortaklık ve benzeri özelliklerin nereden kaynaklandığıyla ilgili ve üçüncüsü ise çokluğun neyi içerip neyi dışlayacağıyla ilgilidir. Bu noktadan itibaren Hardt ve Negri'nin bu cevapsız sorular üzerine değerlendirmelerine geçilebilir. İkili, bu üç soruyu, müştereklerin oluşturduğu siyasal zeminde çözüme kavuşturmaya çalışmaktadır.

Çokluğun ortaklığını neyin sağlayacağı sorularıyla ilgili ortak varoluş¹⁵ (*the common*) kavramı merkezi bir önemdedir. Ortak varoluş müşterek olana, herkese ait ve herkes için olana işaret eden bir kavramdır:

"Müşterek, yani herkesin olan ve o yüzden hiç kimsenin olmayan; ortak olan, ortak yönetilen ve üzerine ortak karar verilen. Müşterekler en geniş anlamıyla paylaştığımız ortak zenginliktir. Bu zenginlik doğanın bahşettiği (su, hava, ormanlar gibi) varlıkların yanı sıra toplumsal yaratıcılığın ürünlerini (parklar, kentsel altyapı ve internet gibi) de içerir. Dolayısıyla,

¹⁵ Bu kavram Türkçe literatürde "müşterek" olarak da çevrilmektedir. Hardt ve Negri bu kavrama Ortak Zenginlik isimli kitaplarında sıkça başvurmaktadır. Bu metinde *the common* kavramı, Hardt ve Negri'nin kavrama atfettiği değer söz konusu olduğunda Ortak Zenginlik isimli kitabın Türkçe çevirisi takip edilerek "ortak varoluş" olarak; müşterekler üzerine literatüre atıf yapıldığında ise "müşterek" olarak karşılanacaktır.

müşterekler fiziksel varlıklarla sınırlı değildir; dilleri, toplumsal gelenekleri, kültürel birikimi ve kolektif bilgi dağarcığımızı da kapsar. Öte yandan, müşterekler kavramı meta ilişkileri içinde yer almayan bu zenginliğin etrafında örülen ortak üretim, karşılıklılık, işbirliği temelli toplumsal ilişkilere de işaret eder." (Adaman, Akbulut, Kocagöz, 2017, 13)

Hardt ve Negri'nin de temsilcisi olduğu Otonomist Marksist gelenek, müşterek kavramını geniş bir bağlamda yorumlamaktadır. Bu yorumda müşterek, ortak olmalarıyla tanımlanan varlıklarla sınırlı değildir; aynı zamanda etrafında işbirliği temelli ilişkiler de yaratmaktadır. Bu da müşterek olanı statik olmayan; ilişkiler ve süreçler içerisinde dönüşen bir konuma yerleştirmektedir. Bu yorum ile kavram sadece hava, su, toprak, -ya da Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emeğinin ürünlerini oluşturan fikir, imaj, bilgi ve benzeri- gibi ortak varlıkları ima etmez; aynı zamanda bu varlıkların çevresinde kurulan ilişkileri de içerir hale gelir. Dolayısıyla bu yaklaşım ile müşterek olan, "dayanışma, ortaklaşma, demokrasi, özyönetim" gibi toplumsal çoğullukları özneleştirilen ilişkileri de yaratmaktadır (Adaman, Akbulut, Kocagöz, 2017, 18-19).

Örneğin David Harvie ve Massimo De Angelis (2017, 105-106), müşterekleri toplumsal antagonizmayı yaratıcı mahiyeti nedeniyle, antikapitalist hareketler için kurucu bir unsur olarak yorumlamaktadır; bu yoruma göre ortak olan etrafında kurulan ilişkiler demokratik ve yatay katılım tarzları yaratma potansiyeline sahiptir.

Bu varsayıma göre sermaye, doğası gereği müşterekleri çitlemek; yani kapitalizmin hizmetine sokmak isteyecektir; müşterekler etrafında kurulan ilişkiler de bu çitleme girişimine karşıt olarak alternatif katılımcı ve demokratik tarzlar yaratacaktır. Siyasal ve toplumsal antagonizma da tam olarak buradan doğmakta ve dolayısıyla siyasal özneleşme süreci başlamaktadır.

Çünkü bu yorumda müşterek ve toplumsal hareket arasındaki ilişki simbiyotiktir; biri bir diğeri olmadan var olamaz. Müşterekler etrafında kurulan toplumsal hareketler müşterek olanın varlığını ve dolayısıyla kendi varoluşunu korumaya yönelecek; sermayenin taleplerini ortadan kaldırmak için sermayenin taleplerine alternatif demokratik, katılımcı ve yatay ağlar yaratmak durumunda kalacaktır (De Angelis, 2017, 254).

Otonomist Marksizm geleneğinin yorumuna göre sınıf -ya da özne- oluşumu, çitleme ve müşterek arasındaki bu "çifte hareket"in¹⁶ yarattığı dinamik ile ilişkili bir süreci anlatmaktadır. Zira müşterek olanın çitlenmesi, toplumsal alanda bölünmüş olan özneyi ortaklaştırarak bir toplumsal hareket yaratma potansiyeline sahiptir (De Angelis, 2017, 256). Dolayısıyla bu yoruma göre bir toplumsal hareket, "kendilerinin parçası olan öznelerin yaşamlarını ve toplumsallık biçimlerini yeniden üreten bir müşterekler zemini olmaksızın kurulamaz", örneğin New York'taki İşgal Et eylemleri ya da Tunus ve Mısır'daki Arap Baharı bu minvalde okunabilir (De Angelis, 2017, 273).

Nihayetinde Hardt ve Negri'ye dönülürse, çokluğu ortaklaştıran ortak paydanın da temelde maddi olmayan emeğin ürünlerinin mahiyeti ile ilgili olduğu; bu kuramsal pozisyonun bu emek biçiminin tüm emek kompozisyonunu kuşattığı ve küresel kapitalizm çağının hegemonik emek biçimini oluşturduğu iddiasından bahsedilmişti. Bu akıl yürütme tarzına göre maddi olmayan emek iletişim, bilgi, imaj, fikir, duygulanım ve benzerleri gibi ürünler üretmektedir ve bu soyut metalar da doğası gereği toplumsal yani müşterek olana ait ürünleri oluşturmaktadır. Bu yorum ile müşterek olan, küresel bir bağlama kavuşur ve çokluğun ortak paydasının zeminini ve mecrasını oluşturan ilişkisel bir süreç haline gelir.

Burada De Angelis'in müşterek olana toplumsal antagonizmayı yaratıcı bir misyon yüklemesine benzer bir kuramsal pozisyon söz konusudur. Fakat De Angelis özünde müşterek olanı tekil örnekler bağlamında düşünmektedir; Hardt ve Negri'nin bu yorumdan farklılaştığı nokta ise, çağımız hegemonik üretimini -yani maddi olmayan emeği- müşterekler zemininde kurdukları için, imparatorluk ile çokluk arasındaki antagonizmayı küresel bir bağlamda düşünmeleridir.

Bu varsayıma göre, küresel emperyal aygıtı tanımlayan imparatorluk ile direnişin öznesi konumundaki çokluk arasındaki antagonizma da buradan doğmaktadır. Dolayısıyla müşterek ya da Hardt ve Negri'nin tabiri ile ortak varoluş, bir çoğulluğu ifade eden çokluğun kurucu zeminini ve mecrasını oluşturmaktadır; çünkü ortak

¹⁶ Karl Polanyi'nin kullandığı "çifte hareket" (*double movement*) kavramı, modern toplumun birbirleriyle çelişen iki yönlü bir harekete sahip olduğunu anlatır. Buna göre modern toplumda piyasanın gelişmesiyle paralel olarak toplumun kendi içerisinde de piyasanın gelişmesine karşıt olan bir hareket oluşur. Bu karşıt hareket Polanyi'ye göre çeşitli piyasa mekanizmalarına direnişe işaret eder ya da "toplumun çözülmesine bir tepki" olarak anlaşılabilir (Polanyi, 2009, 191). Otonomist Marksizm'in müşterek ile toplumsal hareket arasındaki kurduğu ilişki ile Polanyi'nin modern toplumda piyasalaşmanın bir karşıt hareket oluşturduğu düşüncesi arasındaki benzerlik manidardır; zira her iki bakış da genel anlamıyla "çitleme"ye yönelik bir tepkiye işaret etmektedir.

varoluş toplumsal üretimin esas merkezi haline gelmiştir, sermaye toplumsal işbirliğinin ürettiği değere el koymaktadır ve bu durum da Hardt ve Negri'ye göre küreselleşmeye özgü bir olgudur (Blomley, 2017, 227-228).

Hardt ve Negri ortak varoluş ile müştereklere ilişkin literatürle paralel bir şekilde, hava, su, toprak gibi insanlığın kadim mirasını oluşturan zenginlik ile "toplumsal üretimin bilgiler, diller, kodlar, veriler, duygulanımlar gibi, toplumsal etkileşim ve daha fazla üretim için zorunlu olan sonuçlarını" kastetmektedir (Hardt, Negri, 2011, 10).

Bu yorumda ortak varoluş, geleneksel ve biyopolitik olmak üzere iki temelde anlaşılmaktadır. İnsanlığın kadim zenginliğini oluşturan "tabiat, hava, elementler veya bitki ve hayvan yaşamı" geleneksel görüşü işaretlerken; küresel kapitalizmin başat emek biçiminin ürünlerini oluşturan "ortak diller, alışkanlıklar, jestler, duygular, kodlar, bilgiler" ise biyopolitik görüşü tanımlamaktadır (Hardt, Negri, 2011, 178).

Ortak varoluşa yönelik bu iki yaklaşım, müşterek olanın zenginleştirici ve yararlı biçimlerini oluşturmaktadır. Hardt ve Negri söz konusu geleneksel ve biyopolitik ortak varoluş unsurlarının dışında yozlaşmış ortak varoluş biçimlerinin de toplumsal alanda yayılmış olduğunu iddia etmektedir. Bunlardan en önemlileri aile, ulus ve şirkettir. Aile toplumsal alanda işbirliğinin, dayanışmanın ve iletişimin en asli mekanını oluştursa da aynı zamanda hiyerarşi, toplumsal cinsiyet, heteronormativite, özel mülkiyet gibi ortak varoluşu kısıtlayan ve bozan özellikleri yeniden üreten bir anlama da sahiptir. Ulus ve şirket de aile gibi ortak varoluşun üretildiği ve aynı zamanda da bozulduğu yapılara örnektir. Bu iki toplumsal kurum da aile gibi hiyerarşi, dışlama, kontrol gibi ortak varoluşu bozan niteliklerle tanımlanmaktadır. (Hardt, Negri, 2011, 167-170).

Hardt ve Negri'ye göre "tüm bu kurumlar, üretici işbirliği ağları, serbestçe erişilebilir zenginlik kaynakları ve ortak varoluş arzusunu uyandıran ve aynı zamanda da bu arzuya ket vuran iletişim döngüleri sunar" (Hardt, Negri, 2011, 170).

Burada üretici tekillikleri oluşturan çokluğa bir misyon yüklenmektedir. Ortak varoluşun "faydalı formlarını güçlendirip, zararlı, yozlaşmış formlarından kurtularak ortak varoluşun nitelikleri arasında bir seçim yapmalıdır" (Hardt, Negri, 2011, 178). Çokluğu bu seçime itecek olan nedene dair bir açıklama getirmeyen bu naif

beklentiye göre ancak bu şekilde, "bir ortak varoluş ekolojisi; bir karşılıklı bağıllık, sevgi ve karşılıklı dönüşüm dinamiği içerisinde insani ve insani olmayan dünya üzerine, doğa ve toplum üzerine eşit olarak odaklanan" ilişkiler yaratılabilir (Hardt, Negri, 2011, 178).

Dolayısıyla bölüm başında sorulan ve çokluğun milliyetçi, cinsiyetçi ya da ırkçı politik pozisyonlar ile ilişkisinin hangi temelde kurulacağına ilişkin sorun, çokluk öznesinin yoz ve yararlı ortak varoluş biçimleri arasında yapacağı seçim bağlamında çözüme kavuşturulmaya çalışılmaktadır.

Burada bir parantez açmak gerekirse, Hardt ve Negri'nin özneye dair evreninde, ideolojilere pek rastlanmamaktadır. Basitleştirerek belirtilirse örneğin Marksist yanlış bilinç formülasyonu, ideolojilerin toplumsal ve ekonomik ilişkilerin gerçek mahiyetini görünmez kılan ve dolayısıyla toplumsal ve ekonomik çelişkileri olağan gösteren niteliğinin altını çizmektedir (McLellan, 2005, 15). Hardt ve Negri'nin evreninde ideolojilerin nasıl işlediğine dair derin sulara girmekten sakınılmaktadır; hatta çokluğu oluşturan tekilliklerin herhangi bir ideolojik formasyona sahip olmadığının varsayıldığı dahi söylenebilir.

Hardt ve Negri ideoloji evrenine girmekten sakınmaktadır; çünkü neredeyse tüm toplumu kucaklayan bir özne teorisine işaret eden çokluk bağlamında ideolojilerin nasıl işlediği sorusu, söz konusu teorinin altını oyma potansiyeline sahiptir. Çünkü maddi olmayan emeğin hegemonyasının çokluğu oluşturan üretici tekilliklerde ortaklığa, işbirliğine ve hatta sevgiye dayalı ilişkiler yarattığı düşüncesine ideoloji değişkeni eklendiğinde varsayılan ilişkiler düzlemine halel gelebilir. Parantezi kapatırken ikilinin, çokluğun basitçe söylenirse iyi ve kötü ortak varoluşlar arasında yapacağını varsaydıkları seçim ile bu gündemi geçiştirdiği söylenmelidir.

Hardt ve Negri, biyopolitik ortak varoluş biçimlerinin geleneksel olandan önemli bir farklılığı olduğunu belirtmektedir; biyopolitik olan geleneksel olanın aksine paylaşıldıkça çoğalan bir mahiyete sahiptir. Örneğin bir ortak varoluş olarak su, çeşitli çevresel ve toplumsal etkilere ya da tüketime bağlı olarak tükenebilme potansiyeline sahiptir. Bunun aksine bilgiyi tüketilme ifadesi ile yan yana düşünmek dahi zordur; bilginin paylaşımı ve dolaşımı onu daha da zenginleştirir ve incelikli hale getirir.

Buradan devam edilir ve bu akıl yürütme tarzı somutlaştırmaya çalışılırsa, bilgi içeriği yoğun bir etkinlik olan akademik üretim düşünülebilir. Temelde toplumsal ve entelektüel birikime dayanan bu etkinlik biçiminin zenginliği söz konusu birikime ulaşmanın kolaylığı ile doğru orantılıdır. Bu birikim biçiminin toplumsal ağlarda özgür bırakılması etkileşim potansiyelini arttıracak ve daha incelikli ve gelişmiş üretimin ortaya çıkmasına imkan sağlayacaktır. Yani bilginin ortak kullanıma sunulması onun azalmasını değil çoğalmasını ve derinleşmesini beraberinde getirecektir.

Bunun aksine çitlenmesi yani sermayenin mantığına tabi olması ise yalıtık bir toplumsal ağda dolaşıma girmesi; içereceği etkileşim kapasitesinin azalması ve dolayısıyla derinleşme potansiyeline ket vurulması anlamına gelecektir. Çünkü doğası gereği bilgi üretimi; toplumsal düzeyde ortaklık, işbirliği ve yaratıcılık gerektirir ve onun bu özelliği de çitleme mantığı ile tezatlık oluşturur. Bu kapitalizmi değer üretiminde atıl bir pozisyona iten bir düşünceyi de beraberinde getirmektedir, zira burada değer üretimi, "kapitalist müdahale olmaksızın tamamlanmaktadır". (Hardt, Negri, 2011, 151).

Yani maddi olmayan emeğin çağını ifade eden çağdaş durumda sömürü, "üretici bir işlev olmaya değil, salt bir tahakküm aracı olmaya" doğru yönelmektedir (Hardt, Negri, 2011, 68). Buradan da biyopolitik ortak varoluşun, sermayenin kontrol biçimlerine direnmeye eğilimli olduğu sonucu çıkartılmaktadır. Bu akıl yürütme tarzına göre çokluğu sermaye ilişkisinden kurtaracak olan da Hardt ve Negri'nin bu eğilime verdiği kurucu anlamdır.

Hardt ve Negri de maddi olmayan emeğin yarattığı ortak varoluş bağlamında benzer bir akıl yürütme tarzıyla devam etmektedir. Maddi olmayan emeğin bilişsel niteliği ile ilgili olan bilişim sektörü örneğinde, internet ağının sağladığı ortak varoluşu işaretleyen veri, kod, yazılım gibi bilişimin üretici dinamiğini oluşturan unsurlara ortak erişimin artırılması ya da sınırsız olması, bu ortak zenginliğin kapasitesinin de artacağı anlamına gelmektedir; özel mülkiyeti ifade eden kapitalist çitleme mantığı ise bu kapasiteye de ket vurur; onun gelişiminin önündeki engeli temsil eder (Hardt, Negri, 2011, 280).

Benzer bir durum duygulanımsal olarak ifade edilen biçim için de geçerlidir. Hardt ve Negri bir soyutlamaya başvurarak bir ortak varoluş olarak dilin zenginliğini ifade

eden jest, mimik, kelimeler ya da deyimlerin özel mülkiyete tabi olduğu bir evrende dilin yaratıcılık ve iletişim özelliğinin ortadan kalkacağından ve gelişiminin duracağından bahsetmektedir (Hardt, Negri, 2011, 11).

Nihayetinde Hardt ve Negri, ortak varoluşa -ya da müştereklere- ilişkin yaklaşımlarında, daha önce sözü edilen Otonomist Marksist gelenek ile paralel bir kavrayışa sahiptir. Önemli bir farklılık, küreselleşme çağının hegemonik üretimini esas olarak müşterekler bağlamında kavradıkları için, sermaye mantığını temsil eden imparatorluk ve üretici tekillikleri temsil eden çokluk arasındaki antagonizmayı da küresel bağlamda tahayyül etmeleridir.

Yine söz konusu Marksist gelenek ile paralel bir şekilde, Hardt ve Negri'nin ortak varoluşu sadece belirli varlıkları -su, ormanlar, parklar, kod ya da bilgi- ima etmemektedir; aynı zamanda etrafında işbirliğine, dayanışmaya, ortaklığa dayalı ilişkiler de üretmektedir. İkili, ortak varoluşun sadece yararlı biçimleri ile değil zararlı ve yozlaştırıcı biçimleri de olduğunu iddia etmektedir. En önemlileri aile, ulus ve şirket olan bu zararlı biçimler, ortak varoluşa katkılarının yanında onu engelleyen özellikleri ile de tanımlanmaktadır. Burada çokluğa bir görev düşmektedir. Çokluk, "ortak varoluşun nitelikleri arasında bir seçim yapmalı" ve yararlı biçimlerini geliştirmelidir (Hardt, Negri, 2011, 278).

Bu yaklaşıma göre küresel bir düzlemde anlaşılan müşterekler zemini, ortaklığa, dayanışmaya, işbirliğine ve bunlar gibi toplumsal çoğullukları ortak paydada bir araya getirerek özneleştirecek ilişkiler ağı üretmektedir. Çokluğun bu ilişkilerden zararlı olanlarını dışlayarak yararlı olanlarını seçeceği beklentisiyle kurgulanan bu toplumsal ilişkiler demeti, oldukça soyut bağlamda kurgulanmış ve teorik bir inşaya işaret eden çoğulluklardan mülhem toplumsal özne olarak çokluğun ortak paydasını oluşturmaktadır.

Bu noktadan devam edilirse, 2013 yılında Taksim'de yaşanan Gezi Parkı eylemlerine de bu yöntemle bakılabilir. Zira hatırlanırsa eylemleri harekete geçiren kritik anlardan biri, İstanbul'un merkezi bir noktasında olan bir parkın -yani müşterek olanın-, bir AVM yapılacağı -yani çitleneceği- gerekçesiyle yıkımına karar verilmesidir.

Kuşkusuz eylemleri tırmandıran başka gerekçeler olduğu da söylenebilir; fakat kentsel bir müşterek alanın sermayenin talanına açılması sürecinin kendisi, Türkiye

tarihinin en büyük toplumsal hareketlerinden birinin fitilini ateşlemiş; toplumsal alandaki birbirine benzemezliklerin -ya da tekilliklerin- ortak bir gündemle bir araya gelmesini sağlamıştır. Ve bu gündem İstanbul kentsel alanını aşarak tüm ülkeye yayılma eğilimi göstermiştir. Dolayısıyla Gezi Parkı'na yönelik söz konusu çitleme girişimi, toplumsal alanı oluşturan tekilliklerin ideolojik ve politik motivasyonlarını ortak kesen bir payda yaratmış ve bu tekilliklerden bir toplumsal hareket doğmasına vesile olmuştur.

Benzer bir durum özellikle Doğu Karadeniz bölgesinde yoğun olarak yaşanan HES karşıtı mücadeleler için de geçerlidir. İnsanlıkla yaşıt bir müşterek olan suyun metalaştırılması süreci söz konusu bölgede inatçı bir toplumsal hareket ve eylem repertuarı doğurmuştur. Akbulut (2017, 289), bununla ilgili olarak, Türkiye yakın tarihinde yükselen toplumsal hareketlerin, HES, Gezi Parkı ve Emek Sinemasına ilişkin eylemlilikler örneklerinden de gözlemlenebileceği gibi, temelde kent ve çevre ilgili gündemler etrafında toplanan müştereklerin savunulması bağlamında düşünülebileceğini not etmektedir.

Yani sermaye mantığı -ya da çitleme-, ortak varoluşun -ya da müşterek olanın- gelişiminin önündeki engeli oluşturmaktadır. Ortak varoluştaki değer, doğrudan üretici tekilliklerin işbirliğine, ortaklığına ve paylaşımına dayanan ilişkisel süreçlerde ortaya çıkmaktadır. Sermayenin bu ilişkisel sürece olası bir müdahalesi esasen toplumsal olan üretimin gelişimine bir müdahaledir. Çünkü müşterek olanın üretiminin mantığı özgür tekilliklerin dayanışmasına ve işbirliğine bağlıdır.

Dolayısıyla Hardt ve Negri, ortak varoluşun -ya da müştereklerin- çağında, toplumsal üretimin işbirliğine, ortaklığa ve paylaşımına dayalı bu karakterinden, üretici tekilliklerden mülhem bir özne teorisi olan çokluğa ilişkin, müşterekler bağlamında ortaya çıkan söz konusu değerlere dayalı bir politik bir vizyon çıkarımında bulunmaktadır. Bu varsayıma göre ortak varoluş, işbirliğine, ortaklığa ve paylaşımına dayalı toplumsal ilişkileri de yaratmaktadır. Bu mantıkta müştereklerin çitlenmesini anlatan sermaye mantığı parazit gibidir; gelişimin ve özgürleşimin önündeki engeli temsil etmekle birlikte aynı zamanda üretici tekilliklerin ortak bir şekilde ürettiği artı değere de el koymaktadır.

Nihayetinde ikilinin çokluk ile imparatorluk arasında kurduğu antagonizma da tam olarak buradan doğmaktadır. Bu varsayımın bir sonucu da, üretici tekilliklerin -yani

çokluğun- kendi potansiyellerine ket vuran sermaye egemenliğine -yani imparatorluğa- alternatif bir dünya yaratacağı beklentisidir. Bu dünyanın temelleri ise -müştereklere dayalı siyasetten çıkarsanan- yatay ağlara dayanan, temsile karşı bir öz örgütlenme ve doğrudan demokrasi mantığı ile işleyen, indirgemeci ve hiyerarşik olmayan bir çeşit özgür tekilliklere dayalı çoğulluklar siyasetidir.

5. SONUÇ

Hardt ve Negri'nin özne teorisi, temelde üç iddia üzerine inşa edilmektedir. Bu iddialardan her biri, esas anlamıyla ampirik yönü oldukça zayıf olan teorik varsayımlardan ibarettir. Bunlardan ilki çokluğun çoğulluklardan mülhem yapısı, ikincisi küresel kapitalizmin hegemonik emek biçimini ifade eden maddi olmayan emek ve nihayet üçüncüsü ise çokluğun ortaklığını sağlayacak olan müşterekler ya da ortak varoluş zeminidir.

Öncelikle çokluk kavramı, neredeyse tüm toplumu kuşatan bir çoğulluğa işaret etmektedir. Söz konusu çoğulluğun, tekilliklerden müteşekkil bir yapıya sahip olduğu iddia edilmektedir. Çoğulluk ile tekillik kategorileri arasında gerilimli olabilecek olan ilişki, Hardt ve Negri'nin teorik inşasında, indirgenemezlik formülasyonu ile geçirtilmektedir. Bu varsayıma göre söz konusu çoğulluktan müteşekkil yapının herhangi bir bileşeni, bir diğerine, kendi eğilimini ya da hegemonyasını dayatamamakta ve her bir bileşen kendi özgül konumunu koruyarak çokluk içerisinde yerini almaktadır.

Dolayısıyla söz konusu kavram, birlik ve bütünlük gibi nosyonları dışlayan radikal bir farklılık, çeşitlilik, indirgenemezlik, çoğulculuk ekseninde kurgulanmış bir özne teorisine işaret etmektedir; bu haliyle de postmodern söylemin sosyal teorisinin gündemine yerleştirdiği kavramlardan beslenmektedir. Ayrıca çağdaş radikal hareketlerde işçi sınıfının merkezi konumunu kaybettiği ve artık söz konusu hareketlerin çoğul mahiyete sahip olduğu gözlemine dayanmakta ve sözü edilen çoğulluklara seslenme çabasıdır.

Bu tanımlanma biçimi ile çokluk, emeğin farklı biçimlerinden çeşitli cinsel yönelimlere, yoksullardan kadınlara kadar çok farklı sınıfların, hareketlerin, kimliklerin bulunduğu bir toplumsal hareketler koalisyonunu andırmaktadır. Esasında Hardt ve Negri, çokluk formülasyonunda, muhtelif aktivizm biçimlerini ima etmemektedir; dolayısıyla toplumsal hareketler koalisyonu çokluk için eksik bir içerik olacaktır. Aslında bu kavram, neredeyse tüm toplumsal öznellikleri içermektedir.

Nasıl ki küresel egemenlik yapısını tanımlayan imparatorluğun bir dışarısı yoksa, esasında çokluğun da bir dışarısı yoktur. Marksist terminolojinin "kendisi için sınıf" ve "kendinde sınıf" kavramlarıyla basitleştirmek pahasına bir analogi yapılmaya çalışılırsa; Hardt ve Negri için tüm toplumsal öznellikler çokluk içerisinde konumlanarak kendisi için sınıf kavramının bir karikatürü görünümüne bürünmektedir.

Neredeyse tüm toplumsal öznellikleri kuşatan özne teorisine nasıl ulaşıldığı sorusu Hardt ve Negri'nin özne teorisinin ikinci merkezi varsayımı olan maddi olmayan emek kategorisini ortaya çıkarmaktadır. Hardt ve Negri, 1970'li yıllardan itibaren küresel düzeyde enformasyonel ve bilişsel altyapının gelişimiyle kapitalizmin radikal bir dönüşüm geçirdiği varsayımına sahiptir ve söz konusu varsayım, paralel olarak sınıfın niteliğinin de paradigmatik bir değişim geçirdiği düşüncesiyle tamamlanmaktadır.

Bu düşünceye göre endüstriyel işçi sınıfı, emeğin küresel kompozisyonu açısından belirleyici olan özelliğini artık kaybetmiştir. Maddi olmayan emek, söz konusu dönüşümle ortaya çıkan ve nitelik itibarıyla hegemonik olmaya meyleden emek biçimini tanımlamaktadır. Bu emek biçiminin asli özelliği, emeğinin niteliğinin bilişsel ve duygusal kapasite yönünden yüksek olmasıdır. Buna göre bu emeğin üretiminin çıktılarını, bilgi, imaj, kod gibi temel özelliği soyutluğu olan metalar oluşturmaktadır.

Hardt ve Negri, emeğin küresel kompozisyonunun tamamının bu emek biçiminden oluşmadığının altını çizmektedir; esas olan nokta, bu emeğin bilişsel kapasitesinin tüm emek biçimlerini dönüştürdüğü fikridir. Buna göre, tarım ve endüstri işçileri gibi eski çağın emek figürleri varlığını halen daha korumaktadır; fakat daha önce hiç olmadığı kadar işlerinin bilgi ile ilgili yönü yoğunlaşmıştır. Zira maddi olmayan emeğin hegemonyası da bu argümandan kaynaklanmaktadır; kendi bilişsel özelliğini diğer emek biçimlerine dayatmaktadır ve dolayısıyla diğer emek biçimlerinin bilişsel kapasitesi artma eğilimindedir.

Neredeyse tüm toplumun özneleştiği fikrine dayanan çokluk ile maddi olmayan emek arasındaki bağı da bu emek biçiminin ürünlerinin niteliği sağlamaktadır. Bu nitelik ise Hardt ve Negri'nin özne teorisinin üçüncü varsayımı olan ortak varoluş kavramına işaret etmektedir.

Maddi olmayan emeğin ürünleri temel olarak soyut özelliğe sahiptir. Bu ürünler soyut olmanın yanında bu ürünlerin üretimi mekana ve zamana bağlı olmayan bir karaktere sahiptir. Hardt ve Negri'ye göre örneğin bir bilginin ya da fikrin üretim zamanı tüm hayatı, üretim mekanı da tüm toplumu kapsamaktadır.

Bu noktada maddi olmayan emeğin küresel kapitalizmin -ya da imparatorluğun- başat emek biçimini oluşturduğu düşünüldüğünde, bu argümandan imparatorluk çağında üretimin fabrika duvarlarının dışına taşarak tüm toplumu ve zamanı kuşatan bir karaktere sahip olduğu anlamı çıkmaktadır. Dolayısıyla çokluğu oluşturan üretici tekillikler ile maddi olmayan emek arasındaki ilişki üretimin artık toplumsal bir niteliğe sahip olduğu iddiasından çıkarsanmaktadır. Yani Hardt ve Negri'nin varsayımına göre artık herkes toplumsal üretime katkı sağlamaktadır. Böylece çokluk, neredeyse tüm toplumu kuşatan bir anlama kavuşur; nihayetinde hegemonik üretim artık toplumsal olarak yapılan bir faaliyet biçimine işaret etmektedir.

Bu noktada söz konusu teorik zincirin tek eksik halkası olarak, çokluğun nasıl özne olacağı sorunu ortaya çıkmaktadır. Zira toplumsal üretime katkı sunan üretici tekillikleri ifade eden çokluğu özne olarak tanımlayabilmek için söz konusu çoğulluğu ortak kesen bir paydaya ihtiyaç vardır. Bu nokta da yine ortak varoluş ya da müşterekler zemininde çözüme kavuşturulmaya çalışılmaktadır.

Bu varsayımına göre, maddi olmayan emeğin ürünlerini oluşturan soyut ürünler, sadece toplumsal olarak üretilmemektedir; aynı zamanda etrafında ortaklığa ve işbirliğine dayalı toplumsal ilişkiler de üretme potansiyeline de sahiptir. Ve bu ürünlerin mahiyeti, aynı zamanda, imparatorluğun temsil ettiği sermaye mantığı ile bir tezat oluşturmaktadır. Çünkü sermaye, doğası gereği, maddi olmayan emeğin ürünlerini çitlemek, yani kapitalist rasyonelliğe dahil etmek isteyecektir. Oysa soyutluğu ile tanımlanan bilgi, fikir gibi ortak varoluşa işaret eden ürünler, çitleme mantığı ile çelişmektedir; çünkü öncelikle tükenme ya da bulunamazlıkla tanımlanamazlar; ikincisi ise paylaşıldıkça çoğalan, toplumsal ilişki ağlarında serbest bırakıldıkça zenginleşen bir özelliğe sahiptirler.

Nihayetinde maddi olmayan emeğin küresel düzeyde hegemonik olmaya meylettiği iddiasıyla bu söylenenler paralel okunduğunda, Hardt ve Negri'nin çokluğu üzerine inşa ettiği teorik zincir son halkasına ulaşmaktadır. Hardt ve Negri'nin sermaye

mantığını temsil eden imparatorluk ile üretici tekillikleri ifade eden çokluk arasında kurduğu antagonizma, bu çizgideki düşünme biçiminin bir eseridir.

Hardt ve Negri'nin entelektüel üretiminin eklektizmden, kavram türetimi enflasyonundan, ideoloji değişkenine önem vermemesinden ve bunlar gibi farklı özelliklerinden kaynaklı handikaplarından daha önce kısmen de olsa bahsedilmiştir. Fakat muhtemelen bu kuramsal pozisyonun en büyük zaafiyeti ampirik yönünün zayıflığından ve bununla ilişkili olarak da küresel kapitalizm çağındaki mücadelelerin potansiyellerine yönelik iyimser beklentisinden kaynaklanmaktadır.

Birincisi söz konusu kuramsal pozisyonun başlangıç varsayımını esas olarak maddi olmayan emek denilen kategorinin hegemonyasıyla ilgilidir. Hardt ve Negri, Manuel Castells'i takip ederek, maddi olmayan emeğin başat karakterini kanıtlamak için, nadiren başvurdukları ampirik kaynaklarında hizmetler sektörünün küresel düzeyde yükselişini referans almaktadır (Hardt, Negri, 2004, 128-129). Oysa Castells (2005, 284-288), hizmetler denilen sektörün küresel düzeyde artışının altını çizmekle birlikte, bu tanımlamanın bir işin ne olmadığıyla ilgili bir kategori olduğunu ve dolayısıyla birbirlerinden çok farklı ve çoğunlukla ilgisiz işleri tanımladığının da altını çizmektedir. Dolayısıyla böylece bir yazılım mühendisi ile fast-food çalışanı aynı kategori altında toplanabilmektedir.

Nihayetinde Hardt ve Negri'nin ampirik kaynaklarının zayıflığı ve emeğin küresel kompozisyonuna atfettikleri niteliklerin gerçekleri pek yansıtmadığı farklı çalışmalarda vurgulanmıştır (Camfield, 2014, 115; Thompson, 2005, 81; Dyer-Witthof, 2001, 76). Zira farklı niteliklere sahip üretim biçimleri arasında ayırım yapmayarak neredeyse bütün emek türlerini kuşatan maddi olmayan emek kategorisinin farklı emek türleri arasındaki özgüllükleri görebilmesi mümkün değildir. Böylece Tayland'daki bir tekstil işçisi ile Silikon Vadisi'ndeki bir bilişim mühendisi aynı kategori altında toplanabilmektedir.

İkincisi ise -maddi olmayan emeğe yüklenen anlam kabul edilse bile- çokluk kavramı tüm toplumsal çoğullukları içermeye iddiasıyla kendi başına sorunlu bir kategoridir. Daha önce de altı çizildiği gibi, üretimin tüm topluma yayılmasıyla paralel olarak farklı toplumsal öznelliklerin özneleşerek çoklukta bir araya geleceği beklentisi hafif tabiri ile iyimserdir. Oysa toplumsalın farklı katmanlarında işleyen sınıf, ırk, cinsiyet, cinsel yönelim kaynaklı baskı biçimleri bazen birbiriyle ilişkili olabileceği gibi

bazense çok farklı kaynaklardan beslenmektedir (Savran, 2006, 7). Dolayısıyla tüm toplumsal öznelliklerin aynı kategori altında farklılıkları ile birlikte var olabileceğine dair bir teori, ümit edilebilir ama aynı zamanda çatışmalı bir ilişkiye de sahip olacaktır.

Son kertede Hardt ve Negri'nin teorik üretimi, belirli bir entelektüel açlığa sahip olan okuyucunun ilgisini fazlasıyla cezbetmeyi ve kapitalist olmayan bir gelecek tasavvurunu canlı tutmayı başarmaktadır fakat esas gündemi görünenin ardındaki gerçek olanlar açısından yarattığı his derin bir hayal kırıklığıdır.

KAYNAKÇA

- Adaman, Fikret, Bengi Akbulut, Umut Kocagöz. 2017. Müşterekler; Çatışkılar, Hatlar, İmkanlar. **Herkesin Herkes İçin Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antropoloji.** haz. Fikret Adaman, Bengi Akbulut, Umut Kocagöz. 1. bs. İstanbul: Metis Yayınları: 13-23.
- Aguiton, Christophe. 2005. **Bu Dünya Bizim Başka Bir Küreselleşmenin Aktörleri.** çev. Umut Konuş, Burcu Konar. 1. bs. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Akbulut, Bengi. 2017. Bugün, Burada: Savunudan İnşaaya Müşterekler. **Herkesin Herkes İçin Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antropoloji.** haz. Fikret Adaman, Bengi Akbulut, Umut Kocagöz. 1. bs. İstanbul: Metis Yayınları: 279-295.
- Anderson, Benedict. 2007. **Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması.** çev. İskender Savaşır. 4. bs. İstanbul: Metis Yayınları.
- Anderson, Perry. 2003. **Tarihten Siyasete Eleştiri Yazıları.** çev. Simten Coşar. 1. bs. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- _____. 2007. **Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler.** çev. Bülent Aksoy. 2. bs. İstanbul: Birikim Yayınları.
- _____. 2011. **Postmodernitenin Kökenleri.** çev. Elçin Gen. 5. bs. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Angermuller, Johannes. 2017. **Neden Fransa'da Postyapısalcılık Yok? Entelektüel Bir Neslin Teşekkülü.** 1. bs. Ankara: Heretik Yayınları.
- Arrighi, Giovanni, Terence K. Hopkins, Immanuel Wallerstein. 2004. **Sistem Karşıtı Hareketler.** çev. C. Kanat, B. Somay, S. Sökmen. 2. bs. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bensussan, Gerard, Georges Labica (haz). 2016. **Marksizm Sözlüğü.** çev. Volkan Yalçıntoklu. 1. bs. İstanbul: Yordam Kitap.
- Best, Steven, Douglas Kellner. 2011. **Postmodern Teori Eleştirel Soruşturmalar.** çev. Mehmet Küçük. 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Blomley, Nicholas. 2017. Çitleme, Ortak Kullanım Hakkı ve Yoksulun Mülkiyeti. **Herkesin Herkes İçin Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antropoloji.** haz. Fikret Adaman, Bengi Akbulut, Umut Kocagöz. 1. bs. İstanbul: Metis Yayınları: 209-233.
- Boltanski, Luc, Eve Chiapello. 2007. **The New Spirit Of Capitalism.** trans. Gregory Elliott, 2. ed. London: Verso Books.
- Callinicos, Alex. 2001. **Postmodernizme Hayır Marksist Bir Eleştiri.** çev. Şebnem Pala. 1. bs. Ankara: Ayraç Yayınevi.

- Camfield, David. 2014. Çokluk ve Kanguru: Hardt ve Negri'nin Maddi Olmayan Emek Teorisinin Eleştirisi. **Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri**. haz. Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak. 1. bs. İstanbul: Yordam Kitap: 91-119.
- Castellano, Lucio ve diğ. 2005. Devrimi Hatırlıyor Musunuz? **İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika**. ed. Michael Hardt. çev. Sinem Özer, Selen Göbelez. İstanbul: Otonom Yayıncılık: 33-51.
- Castells, Manuel. 2005. **Ağ Toplumunun Yükselişi**. çev. Ebru Kılıç. 1. bs. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cleaver, Harry, Massimo De Angelis. 2005. Otonomist Marksizm ve Sınıf Mücadelesi. **İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika**. ed. Michael Hardt. çev. Sinem Özer, Selen Göbelez. İstanbul: Otonom Yayıncılık: 79-109.
- Cleaver, Harry. Giriş. 2006. **Marx Ötesi Marx Grundrisse Üzerine Dersler**. Antonio Negri. çev. Münevver Çelik. 1. bs. İstanbul: Otonom Yayıncılık: 23-49.
- Connor, Steven. 2015. **Postmodernist Kültür Çağdaş Olanın Kuramlarına Bir Giriş**. çev. Doğan Şahiner. 3. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- De Angelis, Massimo. 2017. Krizler, Hareketler, Müsterekler. **Herkesin Herkes İçin Müsterekler Üzerine Eleştirel Bir Antropoloji**. haz. Fikret Adaman, Bengi Akbulut, Umut Kocagöz. 1. bs. İstanbul: Metis Yayınları: 250-277.
- Dinerstein, Ana C. 2011. Maddiliği Geri Kazanmak: İşsizlik ve Emegın Görünmeyen Öznelliği. **Emek Tartışması Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme**. der. Ana C. Dinerstein, Michael Neary. çev. Özgür Yalçın. 1. bs. Otonom Yayıncılık: 291-318.
- Dirlik, Arif. 2010. **Postkolonyal Aura Küresel Kapitalizm Çağında Üçüncü Dünya Eleştirisi**. çev. Galip Doğduaslan. 2. bs. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Dyer-Withefold, Nick. 2001. Empire, Immaterial Labor, the New Combinations and The Global Worker. **Rethinking Marxism**. v.13 n. 3/4: 70-80.
- Eagleton, Terry. 2011. **Postmodernizmin Yanılsamaları**. çev. Mehmet Küçük. 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, Michel. 2007. **Cinselliğin Tarihi**. çev. Hülya Uğur Tanrıöver. 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- _____. 2013. **Güvenlik, Toprak, Nüfus**. çev. Ferhat Taylan. 1. bs. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Gibson-Graham J. K. 2010. **(Bildığımız) Kapitalizmin Sonu Siyasal İktisadın Feminist Eleştirisi**. çev. Zeynep Gambetti. 1. bs. İstanbul: Metis Yayınları.

- Giddens, Anthony. 2004. **Modernliğin Sonuçları**. çev. Ersin Kuşdil. 3. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- _____. 2009. **Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori**. çev. Ümit Tatlıcan. 1. bs. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Gilbert, Jeremy. 2012. **Antikapitalizm ve Kültür Radikal Teori ve Popüler Politika**. çev. Tuğba Sağlam. 1. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gill, Stephen. 2003. **Power and Resistance in the New World Order**. New York: Palgrave (Aktaran: Sanbonmatsu, John. 2007. Postmodern Prens Eleştirel Kuram, Sol Strateji ve Yeni Bir Siyasi Öznenin Oluşumu. çev. Emre Ergüven. 1. bs. Ankara: Bağlam Yayıncılık).
- Göker, Emrah. 2005. Toni Negri: Ne Yardan Ne Serden. **Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**, s. 197: 98-112.
- Guattari, Felix, Antonio Negri. 2006. **Bizim Gibi Komünistler Yeni Özgürlük Alanları Yeni İttifak Hatları**. çev. İlkay Sümer, Mustafa Erata, Barış Özçorlu. 1. bs. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Hardt, Michael, Antonio Negri. 2003. **Dionysos'un Emeği Devlet Biçiminin Bir Eleştirisi**. çev. Ertuğrul Başer. 1. bs. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- _____. 2004. **Çokluk İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi**. çev. Barış Yıldırım. 1. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- _____. 2008. **İmparatorluk**. çev. Abdullah Yılmaz. 6. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- _____. 2011. **Ortak Zenginlik**. çev. Efla-Barış Yıldırım. 1. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hardt, Michael. 2005. İtalyan Laboratuvarı. **İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika**. ed. Michael Hardt. çev. Sinem Özer, Selen Göbelez. İstanbul: Otonom Yayıncılık: 19-29.
- Harvey, David. 2006. **Postmodernliğin Durumu**. çev. Sungur Savran. 4. bs. İstanbul: Metis Yayınları.
- _____. 2008. **Umut Mekanları**. çev. Zeynep Gambetti. 1. bs. İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvie, David, Massimo De Angelis. 2017. Müşterekler. **Herkesin Herkes İçin Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antropoloji**. haz. Fikret Adaman, Bengi Akbulut, Umut Kocagöz. 1. bs. İstanbul: Metis Yayınları: 105-127.
- Held, David, Anthony McGrew (haz). 2014. **Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması**. çev. Cemil Boyraz vd. 2. bs. Ankara: Phoenix Yayınevi.

- Hobsbawm, E. J. 2006. **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik**. çev. Osman Akınhay. 3. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Jameson, Fredric. 2011. **Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı**. çev. Nuri Plümer, Abdulkadir Gölcü, Ankara: Nirengi Kitap.
- Keucheyan, Razmig. 2016. **Aklın Sol Yarıları Yeni Eleştirel Düşünceler Atlası**. çev. Selen Şahin. 1. bs. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Kumar, Krishan. 2004. **Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları**. çev. Mehmet Küçük. 2. bs. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Laclau, Ernesto, Chantal Mouffe. 2012. **Hegemonya ve Sosyalist Strateji Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru**. çev. Ahmet Kardam. 2. bs. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Lemke, Thomas. 2013. **Biyopolitika**. çev. Utku Özmakas. 1. bs. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lyotard, J. F. 2000. **Postmodern Durum Bilgi Üzerine Bir İnceleme**. çev. Ahmet Çiğdem, 3. bs. Ankara: Vadi Yayınları.
- Mann, Michael. 2014. Küreselleşme Ulus Devletin Yükselişine Son Mu Verdi? **Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması**. haz. David Held, Anthony McGrew, çev. Cemil Boyraz. 2. bs. Ankara: Phoenix Yayınevi: 177-164.
- Marx, Karl. 2014. **Kapital Ekonomi Politikasının Eleştirisi**. çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan. 6. bs. İstanbul: Yordam Yayınları.
- May, Todd. 2000. **Postyapısalcı Anarşizmin Siyaset Felsefesi**. çev. Rahmi G. Ögdül, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- McLellan, David. 2005. **İdeoloji**. çev. Barış Yıldırım. 1. bs. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- McNally, David. 2013. **Başka Bir Dünya Mümkün Küreselleşme ve Antikapitalizm**, çev. Oya Köymen, 1. bs. İstanbul: Yordam Kitap.
- Mouffe, Chantal. 2008. **Siyasetin Dönüşü**. çev. Fahri Bakırcı, Ali Çolak. 1. bs. Ankara: Epos Yayınları.
- Moulier, Yann. 2006. Önsöz. **Yıkıcı Politika 21. Yüzyıl İçin Manifesto**. çev. Akın Sarı. 1. Bs. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Neary, Michael. 2011. Emek Hareket Eder: Toplumsal Hareket Sendikacılığı Kavramının Bir Eleştirisi. **Emek Tartışması Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme**. der. Ana C. Dinerstein, Michael Neary. çev. Özgür Yalçın. 1. bs. Otonom Yayıncılık: 217-256.

- Negri, Antonio. 1988. **Revolution Retrieved: Selected Writings on Marx, Keynes, Capitalist Crisis and New Social Subjects**, çev. E. Bostanjoglu, P. Saunders, 1. bs. London: Red Notes (Aktaran: Wright, Steve. 2008. Gökyüzünü Fethetmek İtalyan Otonomist Marksizminde Sınıf Bileşimi ve Mücadelesi. çev. Özgür Yalçın. 1. bs. İstanbul: Otonom Yayıncılık).
- _____. 2005. Arkeoloji ve Proje: Kitleli İşçiden Toplumsal İşçiye. **İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika**. ed. Michael Hardt. çev. Sinem Özer, Selen Göbelez. İstanbul: Otonom Yayıncılık: 251-286.
- _____. 2006a. **İmparatorluktaki Hareketler, Geçişler ve Görünümler**. çev. Kemal Atakay. 1. bs. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- _____. 2006b. **Marx Ötesi Marx Grundrisse Üzerine Dersler**. çev. Münevver Çelik. 1. bs. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- _____. 2006c. **Yıkıcı Politika 21. Yüzyıl İçin Manifesto**. çev. Akın Sarı. 1. bs. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- _____. 2010. Çokluk Eleştirilerinin Eleştirisi. **Dipnot Sosyal Bilim Dergisi**. s. 3: 15-24.
- _____. 2013a. **Porselen Yapımı Politikanın Yeni Bir Grameri İçin**. çev. Elyasa Koytak. 1. bs. İstanbul: Monokl Yayınları.
- _____. 2013b. **Sanat ve Çokluk**. çev. Serkan Sönmezgil. 1. bs. İstanbul: Monokl Yayınları.
- Palazzo, David P. 2014. **The "Social Factory" In Postwar Italian Radical Thought From Operaismo To Autonomia**. CUNY Academic Works.
- Pierson, Christopher. 2000. **Modern Devlet**. çev. Dilek Hattatoğlu, 1. bs., İstanbul: Çiviyazıları Yayınları.
- Poggi, Gianfranco. 2007. **Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım**, çev. Şule Kut, Binnaz Toprak. 4. bs. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Polanyi, Karl. 2009. **Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, çev. Ayşe Buğra. 8. bs. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ryan, Michael. 2006. Giriş. **Marx Ötesi Marx Grundrisse Üzerine Dersler**. Antonio Negri. çev. Münevver Çelik. 1. bs. İstanbul: Otonom Yayıncılık: 23-49.
- Sanbonmatsu, John. 2007. **Postmodern Prens Eleştirel Kuram, Sol Strateji ve Yeni Bir Siyasi Öznenin Oluşumu**. çev. Emre Ergüven. 1. bs. Ankara: Bağlam Yayıncılık.
- Savran, Gülnur Acar. 2006. **Özne Yapı Gerilimi Maddeci Bir Bakış**. 1. bs. İstanbul: Kanat Yayınları.

- Savran, Sungur. 2008. **Kod Adı Küreselleşme 21. Yüzyılda Emperyalizm**. 1. bs. İstanbul: Yordam Kitap.
- Schechter, Darrow. 2015. **Marx'tan Bugüne Solun Tarihi**. çev. Soner Torlak, Kemal Özdil. 1. bs. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Strange, Susan. 2014. Devletlerin Azalan Otoritesi. **Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması**. haz. David Held, Anthony McGrew, çev. Cemil Boyraz. 2. bs. Ankara: Phoenix Yayınevi: 155-163.
- Swingewood, Alan. 1998. **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**. çev. Osman Akınhay. 1. bs. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Teodori, Massimo (ed). 1969. **The New Left: A Documentary History**. Indianapolis: Bobbs-Merrill (Aktaran: Sanbonmatsu, John. 2007. Postmodern Prens Eleştirel Kuram, Sol Strateji ve Yeni Bir Siyasi Öznenin Oluşumu. çev. Emre Ergüven. 1. bs. Ankara: Bağlam Yayıncılık).
- Therborn, Göran. 2011. **Marksizmden Postmarksizme**. çev. Devrim Evcı. 1. bs. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Thompson, Paul. 2005. Foundation and Empire: A Critique of Hardt and Negri. **Capital and Class**. v. 86: 73-98.
- Tilly, Charles. 2008. **Toplumsal Hareketler 1768-2004**. çev. Orhan Düz. 1. bs. İstanbul: Babil Yayınları.
- Tonak, Ahmet E. 2014. Komünist Manifesto'dan Kapital'e Sınıflar. **Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Sınıf Mücadeleleri**. haz. Sungur Savran, Kurtar Eryılmaz, Ahmet Tonak. 1. bs. İstanbul: Yordam Kitap: 15-20.
- Tosel, Andre. 2014. Marksizmin Gelişimi: Marksizm - Leninizmin Sonundan Bin Marksizme, Fransa ve İtalya 1975-2005. **Çağdaş Marksizm İçin Eleştirel Kılavuz**. haz. Jacques Bidet, Stathis Kouvelakis. çev. Şükrü Alpagut. 1. bs. İstanbul: Yordam Kitap: 51-89.
- Turchetto, Maria. 2014. "Kitlese İşçi" den "İmparatorluk" a: İtalyan Operaismo'sunun Şaşırtıcı Yörüngesi. **Çağdaş Marksizm İçin Eleştirel Kılavuz**. haz. Jacques Bidet, Stathis Kouvelakis. çev. Şükrü Alpagut. 1. bs. İstanbul: Yordam Kitap: 274-295.
- Viano, Maurizio. 2006. Giriş. **Marx Ötesi Marx Grundrisse Üzerine Dersler**. Antonio Negri. çev. Münevver Çelik. 1. bs. İstanbul: Otonom Yayıncılık: 23-49.
- Wallerstein, Immanuel. 2004. **Amerikan Gücünün Gerileyişi Kaotik Bir Dünyada ABD**. çev. Tuncay Birkan. 1. bs. İstanbul: Metis Yayınları.
- _____. 2011. **Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş**. çev. Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy. 2. bs. İstanbul: BGST Yayınları.

- _____. 2012. **Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim.** çev. Tuncay Birkan. 4. bs. İstanbul: Metis Yayınları.
- Wood, Ellen Meiksins. 2003. **Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış.** çev. A. Cevdet Aşkın. 1. bs. Ankara: Epos Yayınları.
- _____. 2006. **Sınıftan Kaçış Yeni Hakiki Sosyalizm.** çev. Şükrü Alpagut. 1. bs. İstanbul: Yordam Kitap.
- Wright, Steve. 2008. **Gökyüzünü Fethetmek İtalyan Otonomist Marksizminde Sınıf Bileşimi ve Mücadelesi.** çev. Özgür Yalçın. 1. bs. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Yıldırım, Yavuz. 2013. **Sosyal Forum'dan Öfkeliilere Yeni Toplumsal Hareketlerin Kurucu Gücü.** 1. bs. İstanbul: İletişim Yayınları.

ÖZ GEÇMİŞ

Doğum Tarihi: 02.03.1986

Doğum Yeri: Bulancak

EĞİTİM BİLGİSİ:

Giresun Hamdi Bozbağ Anadolu Lisesi (1997-2004)

Kocaeli Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Lisans (2006-2010)

Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, Tezli Yüksek Lisans (2010-2019)

İŞ BİLGİSİ:

Ardahan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi (2013 - Devam Ediyor)